

'אשר אחד עשה': ששת ימי הבריאה ושישה סדרי משנה בברכת מזון מפויטת ליוסף אבן אביתור

יהושע גרנט ואבי שמידמן

זהורה בתפילה ובברכת המזון ותלמוד חוקי

א

'אשר אחד עשה', הקומפוזיציה הפייטנית המוצגת להלן על פי קטע גניזה יחיד, קובעת ברכה לעצמה מכמה וכמה בחינות. יצירה זו, פרי עטו של יוסף אבן אביתור, ברכת מזון מפויטת היא, סוג פייטני שטרם נתברר במחקר כי אבן אביתור יצר במסגרתו.

* מאמר זה הוא פרי שיתוף פעולה בין אבי שמידמן, החוקר את ברכות המזון המפויטות מן הגניזה במסגרת עבודת הדוקטורט שלו הנכתבת בהדרכת פרופ' אפרים חזן מאוניברסיטת בר אילן, לבין יהושע גרנט, שעסק בפיוטי אבן אביתור בעבודת הגמר שלו (גרנט, חמש עשרה שירות) וחוקר את עיצובי עלילת הבריאה בפיוט הקדום במסגרת עבודת הדוקטורט שלו, הנכתבת בהדרכת פרופ' שולמית אליצור מן האוניברסיטה העברית בירושלים. העמדת הטקסט ובירור הנוסח נערכו בידי שמידמן וגרנט בצוותא, כמוהם כליבון עיקרי העניינים המוצגים במאמר; שמידמן הכין נוסח ראשון של הפירוש לפיוטים וגרנט ערך והשלים אותו ואף התקין את גוף המאמר. הנתונים הנזכרים במאמר ביחס לברכות המזון המפויטות מן הגניזה נמסרים על פי קורפוס של מאתיים וחמש יצירות מסוג זה שקיבץ אבי שמידמן לצורך מחקרו והוא מתעתד להדיר אותו במלואו.

המחברים מבקשים להודות בפתח המאמר למפעל לחקר השירה והפיוט בנגיזה שעל יד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בהנהלת פרופ' עזרא פליישר, למכון לתצלומי כתבי היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בגבעת רם, לספריית מכון שוקן בירושלים, ולעובדיהם המסורים והאדיבים; לספריית האוניברסיטה בקיימברידג' על הרשות לפרסם את תצלום כ"י T-S H 4.22 ואת היצירה המועתקת בו, העומדת בלב המאמר; לפרופ' עזרא פליישר ולפרופ' שולמית אליצור שהואילו בטובם לקרוא את המאמר והעירו הערות מאלפות. יעמדו על הברכה גם ד"ר יוחנן ברויאר, הרב זאב גוטהולד, מר נועם מזרחי, ד"ר עוזיאל פוקס, ד"ר מיכאל ראנד, מר פנחס רוט, ד"ר עזרא שבט ופרופ' י"ש שפיגל.

ואלה הקיצורים הביבליוגרפיים של המחקרים הנזכרים תדיר במאמר: אליצור, בין יוסף ליוסף – ש' אליצור, 'בין יוסף ליוסף: לזהות מחברו של יוצר קדום', תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 67–86; גרנט, חמש עשרה שירות – י' גרנט, חמש עשרה שירות, סדרת פיוטי שיר המעלות ליוסף אבן אביתור, מבואות ומהדורה ביקורתית מבוארת, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב; הברמן, ברכות מעין שלוש – א"מ הברמן, 'ברכות מעין שלוש ומעין ארבע', ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ה (תרצ"ט), עמ' מג-קה; זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה – מ' זולאי, ארץ-ישראל

כבר בציון עובדה זו יש אפוא כדי להרחיב את ידיעותינו הן במפת הסוגים שביצירת המשורר הגדול הזה הן בתולדותיה של ברכת המזון המפויסת. יתר על כן, היצירה שלפנינו ניכרת אף כשהיא לעצמה בקווי ייחוד בולטים ומעוררי עניין. במהלכה נשזרים זה בזה שניים־שהם־ארבעה יסודות קבע תמטיים שצירופם יוצא דופן בעליל: הבריאה, משמע ששת ימי בריאת העולם וכן בריאת האדם; והמשנה, משמע תשעת פרקי מסכת ברכות וכן ששת סדרי המשנה. גם מבחינות נוספות מתחוור שדיוקנה של 'אשר אחד עשה' מורכב ובלתי שגרתי. בשורות הבאות, עובר ליצירה עצמה ולביאורה, יידונו היבטיה המרכזיים: ארגונה המבני, עיצוב תכניה ואופי לשונה, סוגיית ייחוסה, וכן חידת 'מושבה בחיים'. בצדה תוצגנה ותידונה בקצרה אף שתי ברכות מזון מפויסות נוספות שיצאו ככל הנראה מתחת ידו של אבן אביתור.

ב

כתב היד המזכה אותנו ביצירה שלפנינו הוא קטע גניזה השמור באוסף טיילור־שכטר שבספריית האוניברסיטה של קיימברידג' וסימנו T-S H 4.22 (תצלומו מוצג בסוף המאמר). זהו גיליון פנימי בן שני דפים רצופים, קצתו בלוי למדי. העמוד הראשון פותח בסדרה של פסקאות 'הרחמן', הנאמרות בתום ברכת המזון; הסדרה שבכאן, הארוכה מן השגור, כוללת שבע־עשרה פסקאות כאלה. לאחריה מופיעה הפסקה 'מלכנו אלוהינו יחד שמך בעולמך',² והפסוק 'מגדיל ישועות ועשה חסד למשיחו' (תהלים נא, יח) המופיע בעקבותיה חותם חטיבה זו של נספחים לברכת המזון. בנקודה זו, תחת הכותרת 'ברכה'³ ואחרי לשונות של זימון, מופיעה תחילתה של ברכת המזון המפויסת דנן, 'אשר אחד עשה' (טורים 1–6). היא נמשכת בעמ' ב (טורים 6–46) ומסתיימת (טורים 46–62) בדף ב ע"א. לאחר מכן, באותו עמוד, מועתקים תחת הכותרת 'סליחה' טורי פיוט שפתיחת הראשון

ופיוטיה – מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו; מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי – א' מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, ירושלים תשנ"א; פליישר, דיסרטיצה – ע' פליישר, יצירתו של יוסף אבן אביתור, סוגים ותבניות בפיוטי, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, א–ב, ירושלים תשכ"ז; פליישר, היוצרות – ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד; פליישר, שירת הקודש – ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975.

1 מתוך האזהרות ליוסף אבן אביתור, על פי זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה, עמ' 386.
 2 ללשון פסקה זו ראה: J. Mann, 'Les "Chapitres" de Ben Bâboi et les Relations de R. Yehudaï Gaon', *Revue des études juives*, 70 (1920), p. 148
 3 על ייחודה של כותרת זו ראה בסעיף ה להלן.

שבהם היא 'ה' דלו עיני ליום בואך למחקר.⁴ בעמ' ב מועתקת, תחת הכותרת 'סליחה לשלשה בתשרי', הסליחה 'אבכה חמס לוחטים' ליוסף אבן אביתור.⁵ הטקסטים הפייטניים מנוקדים חלקית, בניקוד טברני. בהרכב ההעתקה יש קווי דמיון למצוי בקטעי 'סידורים' כמנהג ארץ ישראל שנמצאו בגניזה.⁶

ג

כדרך של ברכות מזון מפויטות,⁷ 'אשר אחד עשה' היא קומפוזיציה פייטנית המשמרת את מסגרת מטבעות הברכה הפותחות והחותמות של ברכת המזון אך ממירה את פסקאות נוסח הקבע שביניהן בקטעי שירה. היצירה בנויה ארבע חטיבות, כנגד ארבע הברכות המרכיבות את ברכת המזון; שלוש הראשונות אחידות בתבניתן ואילו הרביעית עשויה בתבנית אחרת.

שלוש החטיבות הראשונות בקומפוזיציה עומדות כנהוג כנגד ברכת 'הזן', ברכת 'הארץ'

4 מדובר במחרוזת בת שמונה טורים הפותחים באות דל"ת ובתחילת המחרוזת הבאה שטוריה פותחים באות ה"א; בראש שתיחן התיבה "י", והראשונה מסתיימת ברפרן הקדום 'ובכל זאת שמך לא שכחנו, נא אל תשכחנו'. זהו קטע מסליחה שאיננה ידועה ממקור אחר, המפתח באופן מרשים את תיאורם המטפורי של ישראל כעגלת בקר הנושאת בעול; לשונו עזת מבע ובלתי שגרתית ויש בה כמדומה מסמני סגנונו של יוסף אבן אביתור.

5 סליחה זו החתומה 'יוסף' מיוחסת לאבן אביתור בכ"י אוקספורד MS Heb. f. 58 (מספר 2853.6 בקטלוג של נויבאוואר וקאולי); במפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה נרשמו שישה מקורות שהיא כלולה בהם. העתקה שלה (לפי כ"י אוקספורד הנ"ל) מצויה בתיק המוקדש לסליחות אבן אביתור בארכיון מנחם זולאי השמור בספריית שוקן.

6 לחתימת הברכה השלישית של ברכת המזון הוסיף הסופר את הפסקה 'בחינו תבנה ציון תכון עבודה בירושלם'. תוספות מעין אלה בנקודה זו טיפוסיות לכתבי יד המשקפים את מנהג ארץ ישראל. ראה: ע' פליישר, 'קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה', קבץ על יד, יג (תשנ"ו), עמ' 102, הערה 37; הנ"ל, 'שרידים נוספים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה', קבץ על יד, טו (תשס"א), עמ' 15-16. להופעת ברכות מזון וסליחות בצוותא בכתב היד השווה מה שציון פליישר, שם, עמ' 16-17, 22-23.

7 דיון בברכת המזון המפויטת ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 247-251. מקבץ מקיף של יצירות מסוג זה הוחדר במאמר מונוגרפי מאת א"מ הכרמן שראה אור לפני למעלה משישים שנה (ראה: הכרמן, ברכות מעין שלוש), ועד היום הוא נקודת המוצא לדיון המחקרי בסוג. לאחרונה פרסם יהודה רצהבי שלושה מקבצים נוספים של ברכות מזון מפויטות מן הגניזה (ראה: 'רצהבי, 'ברכות מזון מפויטות', סיני, קיג [תשנ"ד], עמ' קי-קלג, וכן הנוכר שם בעמ' קיב, הערה 11). ברכות מזון מפויטות בודדות דאו אור גם בנפרד (ראה לדוגמה: ב"מ ליון, 'ברכת מזון מפויטת לשבת', גנזי קדם, ג [תרפ"ה], עמ' 44-45), או במסגרת ההדרת כל שיריו של פייטן מסוים (ראה לאחרונה: ש' אליצור, פיוטי דבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 737-740, 749-751). עתה עוסק אבי שמידמן בחקר מכלול היצירות מסוג זה שנשתמרו בגניזה (ראה בהערה הפותחת למאמר).

וברכת 'בונה ירושלים'. כל אחת מהן כוללת ארבע מחרזות, ארבעה טורים למחרזות; שלוש המחרזות הראשונות שבכל אחת מן החטיבות מעמידות (בשלושת הטורים הראשונים שלהן) אקרוסטיכון אלפביתי מלא.⁸ שני הטורים שבראש כל מחרזת מגוללים קטעים מעלילת הבריאה: המחרזת הראשונה שבכל חטיבה וחטיבה מוקדשת לבריאתו ולזיווגו של אדם הראשון, וצמד המחרזות שלאחריה – לששת ימי בריאת העולם, מחרזת ליום. בשלישי מבין טורי כל אחת ממחרזות אלה מתוארים ישראל המהללים את אלוהיהם, ובטור הרביעי, המזכיר גם הוא את ישראל, הם מוגדרים דרך קבע כ'נוחלי' אחד מפרקיה של מסכת ברכות. כל אחת מתשע המחרזות דנן נחתמת אפוא בלשון הפותחת את אחד מתשעת פרקיה של מסכת ברכות, כסדרם.

לעומת זאת המחרזות האחרונה שבכל חטיבה נבדלת בעיצובה משלוש קודמותיה. לעומתן, הבנויות כאמור על פי אקרוסטיכון אלפביתי ומשולבות במהלכן התוכני יסוד של סיפור ויסוד של שבח (האל נזכר בהן בגוף שלישי), לשונה של מחרזת זו לשון של בקשה היא בעיקרה (הפנייה לאל היא בגוף שני) והיא חתומה 'וסף'. אותיותיו הראשונות של השם מופקות ממילות הקבע המשולבות בטורי המחרזות: 'יום זה' בראש הטור הראשון ו'שבע מברכותי' בראש הטור השני. הטור הרביעי שבכל מחרזת כזו הוא סיומת מקראית שלשונה זהה ללשון (תחילת) הפסוק המעביר אל הברכה, אשר נקשר אל סיום המחרזות באמצעות הפורמולה 'כאמור'.⁹

החטיבה הרביעית, העומדת כנגד ברכת 'הטוב והמטיב', נבדלת בעיצובה בעליל משלוש החטיבות שלפניה. היא כוללת שבע מחרזות קצרות, דו טוריות. הטור השני שבכל אחת מהן, לבד מן האחרונה, מכיל כינוי לישראל המתאר אותם כ'נוחלים' את אחד מסדרי המשנה; כל אחת ממחרזות אלה נחתמת אפוא בשמו של אחד מששת סדרי משנה, כסדרם המקובל.¹⁰ המחרזות האחרונה נחתמת, לעומת זאת, בפסוק (תהלים קיט, סח) שיש בו מעין לשון פתיחה של הברכה המתפייטת ('טוב אתה ומטיב').¹¹ שני טוריה של כל מחרזות (מלבד האחרונה) נפתחים באותה אות, וכך מתקבלת מהן יחדיו פעמיים (כמעט) החתימה 'אני יוסף'.

8 בחטיבה הראשונה פותח כל טור באות אחרת אך בשתי האחרות נכמלות כמה מן האותיות, מסיבות אריתמטיות מובנות (עשרים ושבעה טורים 'לכסות' לעומת עשרים ושתיים אותיות בלבד באלפבית העברי).

9 לפסוקים המעבירים אל הברכה בברכות המזון המפייטות ראה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 248.

10 ראה: י"ג הלוי אמשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ס, ב, עמ' 980-981.

11 ייתכן שפסוק זה נסמך לחטיבה כדרך הפסוקים המעבירים אל הברכה המשמשים כסיומות מקראיות בסופי החטיבות הקודמות, אף כי בכתב היד אין הדבר כן; השווה להלן, הערה 55.

היצירה כוללת אפוא תשע־עשרה מחרוזות, שתיס־עשרה מרובעות טורים ושבע כפולות טורים. היקף זה בולט ברחבותו ביחס לברכות המזון המפויטות וכמוהו גם בינויה המשוכלל, עתיר היסודות הטרומיים.¹² מעבר לכך ראוי לציין בה כמה פרטי תבנית ביחס למסורת הסוג הזה.

עצם העמדתה של חטיבת פיוט רביעית כנגד ברכת 'הטוב והמטיב' נדירה יחסית בברכת המזון המפויטת. היא קיימת רק בעשירית מברכות המזון המפויטות מן הגניזה שיש בידנו סיומן; בשאר המקרים נאמרה כנראה ברכת 'הטוב והמטיב' בנוסח של קבע.¹³ תופעה זו קשורה בכך שהברכה הרביעית היא 'תוספת על עיקר ברכת המזון';¹⁴ שאינו אלא שלוש הברכות הקודמות לה. כך כמדומה יש להסביר אף את נטייתה של הברכה הרביעית להתעצב אחרת משלוש קודמותיה, גם כאשר נתפייטה אף היא. היקף החטיבה הרביעית מצומצם יותר מזה של שלוש החטיבות שלפניה ברוב המקרים הללו.¹⁵ לעומת זאת, ב'אשר אחד עשה' ניכרת חטיבה זו כאמור לא בהיקף שונה גרדא אלא גם במעבר לדפוס סטרופי נבדל – ממחרוזות פייטניות סטנדרטיות, מרובעות טורים, למחרוזות דו טוריות.¹⁶ מהלך תבנית מעין זה איננו נקוט באף אחת מברכות המזון המפויטות הידועות לנו.¹⁷

פרט חריג נוסף, ייחודי אף הוא, עולה במחרוזות המסיימות את שלוש החטיבות

12 ראה דברי פליישר, שירת הקודש, עמ' 251. אמנם יש בידנו ברכות מזון מפויטות משוכללות ורחבות היקף גם מתקופת הפיוט הקלסי; השווה להלן, הערה 77.

13 לעתים מועתק נוסח הקבע של הברכה בכתבי היד לאחר שלוש הברכות המפויטות. ראה לדוגמה: לוי, ברכת מזון לשבת (לעיל, הערה 7), עמ' 45; הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' נז, סז. ואולם לרוב אין בכתב היד אלא שלוש חטיבותיה של הקומפוזיציה הפייטנית ותו לא.

14 כלשונה של ש' אליצור, 'ברכה מעין שלוש או מעין ארבע?', שנה בשנה, לט (תשנ"ט), עמ' 424–425; וראה שם דיון תמציתי בסוגיית מעמדה הנבדל של הברכה הרביעית.

15 ראה לדוגמה בברכת המזון המפויטת לחתן 'אשריך תתן' הנדפסת אצל הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' פז–פח: שלוש החטיבות הראשונות בנות שתי מחרוזות מרובעות לחטיבה ואילו בחטיבה הרביעית מחרוזת מרובעת אחת בלבד (אך נראה שגם מבחינה פרוזודית יש כאן שינוי מסוים: הטורים בחטיבות הראשונות שהם בני שלוש הטעמות בדרך כלל, נראים מלאים יותר לעומת טוריה הקלילים, בני שתי הטעמות, של החטיבה הרביעית).

16 תפוצתה (המצומצמת ביחס) של המחרוזת הדרטורית בפיוט בכלל נסקרת אצל ע' פליישר, משלי סידר בן באבשאד, ירושלים תש"ן, עמ' 87–88. תבנית זו מופיעה לרוב בקטעי הרחבה בתוך קומפוזיציות הבנויות בעיקרן ממחרוזות בנות ארבעה טורים.

17 מחרוזות דו טוריות משמשות בכמה ברכות מזון מפויטות, אך במקרים אלה בנויה הקומפוזיציה כולה במתכונת זו. התופעה טיפוסית לקומפוזיציות מיניאטוריות, שבהן עומדת חטיבת הברכה על צמד טורים קצרים (ראה לדוגמה: הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' צח–צט), אך היא קיימת גם בכמה קומפוזיציות שהיקפן מרווח קצת יותר (שם, עמ' סז).

הראשונות ב'אשר אחד עשה'. בכל אחת ממחרזות אלה הטור האחרון הוא, כאמור, סיומת מקראית, אשר אינה אלא הפסוק המעביר אל הברכה הרלוונטית. בקומפוזיציה שלפנינו נפקד אפוא מלכתחילה מקומן של שרשרות הפסוקים שבין החטיבה הפייטנית לבין מטבע החיתום (והפסוק שלפניה), אשר 'מצויות תמיד בברכות המזון המפויטות, לבד מאלה הקצרות מאוד'.¹⁶

ד

ברישומי המפעל לחקר השירה והפיוט בגניזה ציין פרופ' עזרא פליישר שהיצירה היא פרי עטו של יוסף אבן אביתור.¹⁹ ייחוס זה נראה מוכח בעליל מכמה וכמה בחינות. היצירה שלפנינו חתומה 'יוסף' לא פחות מאשר חמש פעמים. ריבוי החתימות הולם יצירות רבות אחרות של אבן אביתור, ש'מן החותמים תכופות היה'.²⁰ לציון מיוחד ראוי נוסחת החתימה המורחבת 'אני יוסף', המתועדת היטב בפיוטיו.²¹ מבחינה פרזודית ערוכים טורי 'אשר אחד עשה' בנוסח ה'סעדיאני' שהיה חביב על אבן אביתור: טורים רחבים ביחס שצזורות מפצלות אותם באמצעיתם (בדרך כלל).²² אף לשונה של היצירה מעידה בה שמפי אבן אביתור יצאה. הצירופים 'יצפצפן מהללו' (טור 7),²³

18 פליישר, שירת הקודש, עמ' 248. על 'מחרוזות חיתום' אלה ראה עוד בשלושת הסעיפים הבאים. ייתכן שיש לקשור בינו לבין 'סטרופות הסיום הפיקטיביות' (פליישר, שם, עמ' 249–251), המשולבות בסופי שרשרות הפסוקים בכמה ברכות מזון מפויטות קדומות (הערת פרופ' ע' פליישר; והשווה להלן, הערה 77).

19 יש לציין כי ברשימה המפורטת שבה תיאר מנחם זולאי את תצלומי קטעי הגניזה אשר הגיעו למכון לחקר השירה העברית מיסודו של ש"ז שוקן בירושלים לא נזכר הקטע T-S H 4.22, וכנראה לא צולם כלל. ברישומותיו של חיים שירמן על קטעי השירה מן הגניזה השמורים בקיימברידג' (רשימות אלה, הכתובות גרמנית, נערכו על ידו בביקורו שם בראשית שנות השלושים ועל פיהן הותקנו התצלומים שנשלחו למכון) הקטע נזכר, אך מצוינות שם רק מקצת הסליחות המופיעות בו (ראה לעיל, הערות 5–6) ו'ועוד' ("u.a."). שני הקטלוגים שמורים בספריית מכון שוקן בירושלים.

20 ראה: ע' פליישר, 'בחינות בשירתו של רב יוסף אבן אביתור', אספות, ד (תש"ן), עמ' קפו.

21 ראה שם, הערה 168. דפוס זה של חתימה טיפוסי לפייטני האסכולה הספרדית והוא כבר מופיע בשירתו של מנחם בן סרוק (ע' פליישר, 'לקדמוניות שירתנו בספרד, עיון בשירים ופיוטים של רבי מנחם בן סרוק', אספות, ב (תשמ"ח), עמ' רס, הערה 85).

22 ראה לאחרונה: ע' פליישר, 'לקדמוניות ספר יצירה': על העדות הקילירית ומסביבה, תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 428, הערה 82; וראה: גרנט, חמש עשרה שירות, עמ' 32–33. ב'אשר אחד עשה' בולטים ברחבותם בעיקר טורי הפתיחה וטורי החטיבה הרביעית, המסיימת.

23 השווה ההושענא לאבן אביתור הפותחת 'אצפצף תהלות למפליא פלאים' (א"מ הברמן, ערת רגנים – פיוטים ושירים לשבתות ולמועדים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 90); וראה גם: פליישר, לקדמוניות ספר יצירה, שם, עמ' 414: 'פאר יצפצפו'. לצורת 'אצפצפן' השווה את הטיות 'פעלון' של פעלי הלל לכל אורך האופן 'שיר

'איזה ויאל' (טור 40), 'הואל ומלאהו' (טור 60)²⁴ וכן 'מפלאי צדקך' (שם)²⁵ טיפוסיים לו במיוחד. מקבילות ימת לכמה מטוריה עולות בכמה מפיטיו של אבן אביתור.²⁶ גם מבחינת התכנים ועיצובם נקשרת היצירה שלפנינו בקשרי קשרים אל יצירות אחרות משל יוסף אבן אביתור. יש לציין את עיצובה של עלילת בריאת העולם בשש מחרוזות, מחרוזת ליום, תוך ציון מפורש של יום הבריאה הנדון במחרוזת בטורה הראשון ('ביום ראשון', 'בשני' וכן הלאה). גם פיוטים אחרים מאת אבן אביתור המתייחסים לבריאת העולם ערוכים בדפוס זה,²⁷ שכיוצא בו נקוט בשניים מיוצרותיו של אמיתי.²⁸ בתיאור היום החמישי לבריאה נזכרים העופות המותרים למאכל כמוכשרים ב'שלושה' סימנים (טור 37); ניסוח דומה מצוי גם בסדר העבודה לאבן אביתור.²⁹ ההבחנה בין העופות והדגים הטהורים, המותרים למאכל, לטמאים, האסורים בו, שגורה בתיאורי בריאתם בפיוט הקדום, לעתים אף תוך התייחסות ל'סימני' הכשרות,³⁰ אבל ציונם המספרי כ'שלושה' עולה בהקשר זה אצל

- אל למעלה יעריצון' לאבן אביתור (א' מירסקי, הפיוט, ירושלים תש"ן, עמ' 535-537). לצורת 'מהלל' השווה פיוט 'צדוק הדין' משל אבן אביתור שפתיחתו: 'אל מהלל אלוהינו יסוף כל מהלל' (פליישר, דיסרטיצה, ב, עמ' 545). הצירוף 'מהללך יצפצפי' מופיע בפיוט 'אל אדון על כל יצירה' הנזכר להלן, הערה 27.
- 24 ראה: ע' פליישר, 'לתולדות שירת החול בספרד בראשיתה', תרבות וחברה בימי הביניים – קובץ מאמרים לזכרו של ח"ה בן-ששון, בעריכת ר' בוגיל, מ' בן-ששון ו' הקר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 213, הערה 52.
- 25 ראה: אליצור, בין יוסף ליוסף, עמ' 75, הערה 20.
- 26 לדוגמה מובהקת ראה בפיוטנו, טורים 13-14: 'יום [ז]ה [פ]ת[ח] אוצר הקיצון / ושבע מברכות[ך] פנימי וחיצון', כנגד לשונו של אבן אביתור ברשות 'אוואל מפתח אמרו' מתוך שבעת הגשם שלו (כ"י T-S NS 275.44): 'שבע מאוצר הקיצון / פנימי וגם חיצון' (דוגמאות נוספות באות בביאור, כגון לטורים 22, 60). יש לציין כי כל הקריויות הצירוף 'אוצר הקיצון' המתקבלות בתכנת 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית הן מפיטיו אבן אביתור.
- 27 ראה: אליצור, בין יוסף ליוסף, עמ' 71-73; ב"מ לוי, 'מפיטיו רב יוסף בן אביתור', גזי קדם, ו (תש"ד), עמ' 26. דפוס זה מקיים בשני פיוטים מקבילים, שניהם כנראה מצדדים לשבת הבנויים מחרוזות מרובעות(!), שכמה וכמה סימנים בולטים עשויים לתמוך בייחוסם לאבן אביתור (השווה לדוגמה הערה 34 להלן). האחד, 'אל אדון רם על כל אל' (מועתק בכ"י ENA 3060 f.1), יוחס לאבן אביתור ביד מנחם זולאי (ראה: זולאי, ארץ ישראל ופוסטיה, עמ' 438); האחר, 'אל אדון על כל יצירה' (מועתק בכ"י T-S NS 128.15), נזכר כמצדד אנונימי אצל פליישר, היוצרות, עמ' 382, הערה 29. שני הפיוטים עתידים להידון על ידי היושע גרנט במקום אחר.
- 28 הם 'אדון מגיד מראשית' (ב' קלאר, מגילת אחימעק, ירושלים תשל"ד, עמ' 60-62; 'י דוד, שירי אמת, ירושלים תשל"ה, עמ' 32-35) וכן 'אלף אלפים ורבי רבבות' (קלאר, שם, עמ' 75-77; דוד, שם, עמ' 46-52). השווה לדוגמה טור 25 ב'אשר אחד עשה': 'יהר ברביעי שני מא[ורות] לאדון מגיד מראשית', טור 4: 'זרביעי הדליק שני נרות כפנסיות', ו'אלף אלפים ורבי רבבות', טור 16: 'מן ברביעי שנים אורים מקבדים'.
- 29 'בשנים [וב]שלושה הכשיר לסגולה' (י' ראזענבערג, ספר קובץ מעשה ידי גאונים קדמונים, בערלין תרט"ג, עמ' 20).
- 30 כך לדוגמה ב'אתה כוננת' ליוסי בן יוסי: 'הודעת סימני / מאכל לטהרה / ולחבורת צדק / בהמות הכשרת' (מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, עמ' 181).

אמיתי ושלמה הבבלי דווקא.³¹ ממצאים אלה עשויים להצטרף אל זיקות אחרות של פיוטי אבן אביתור לפיוט האיטלקי הקדום שכבר נדונו במחקר.³² בפיוטו מופיעות שתי מסורות ייחודיות המוכרות היטב מפיוטי אבן אביתור: המסורת בדבר שלושים מיני האילנות³³ והמסורת על אלף מאתיים ותשעים מיני 'שיחי טוב שדי' (הצמחים), הנזכרת פעמיים.³⁴ אופי עיצובה התבנית של 'אשר אחד עשה' עולה אף הוא בקנה אחד עם מהלכים הנקוטים בפיוטיו של אבן אביתור. הארכיטקטורה המונומנטלית (רוחב ההיקף, ריבוי נושאי הקבע והאקרוסטיכונים) הנקוטה כאן, שכאמור איננה חזון נפרץ בעולמן של ברכות המזון המפויטות, רווחת בשירתו של אבן אביתור, שהיה, כלשונו של שירמן, 'דב מג בכל מה שנוגע ללהטי הצורה'.³⁵ יתרה מזאת, חותמו של אבן אביתור ניכר בעליל בשלושה ממאפייניה התבניתיים הספציפיים של היצירה שתוארו לעיל.

חמשעשרה מתוך תשעעשרה מחרוזותיה של 'אשר אחד עשה' נחתמות כזכור בדפוס קבוע, המשלב לתוכן את שמות פרקי מסכת ברכות וסדרי המשנה. בתשע מתוכן מדובר בצירוף סמיכות המשמש כינוי לישראל, כאשר הנסמך הוא התיבה 'נחל' והסומך – שם

31 ראה ביוצר 'אשיחה דברי נפלאותיך' לאמיתי (קלאר, מגילת אחימעץ [לעיל, הערה 28], עמ' 68): 'צפרים הכשיר בשלשה, זפק וקרקבן ואצבע מיתרים'. וכיוצא בו בסדר העבודה 'אדרת תלשת' לשלמה הבבלי (ע' פליישר, פיוטי שלמה הבבלי, ירושלים תשל"ג, עמ' 162): 'מגביהי עוף... מצויינים שלשה' (מעניין לציין כי בעוד אמיתי מפרט מה הם שלושת הסימנים, מסתפקים שלמה הבבלי ויוסף אבן אביתור, המאוחרים לו, ב'שלשה' גרדא). סימני הכשרם של העופות נזכרים בחיבור בריאתם בפרקי דרבי אליעזר, ט (בחמישי השריץ מן המים כל מין עוף ... בשני סימנים הם מטהרין בזפק ובקרקבן נקלף רבי אלעזר אומר באצבע יתרה), אך שם הם מנויים כשניים (השווה: בבלי, חולין סב ע"א: 'בשני סימנין טהור'), בניגוד לצינון כ'שלושה' בפיוטים הנזכרים לעיל.

32 ראה: ע' פליישר, 'בחנינות בשירת פייטני איטליה הראשונים', הספרות, 30–31 (1981), עמ' 161; אליצור, בין יוסף ליוסף, עמ' 83–85. יש לציין בהקשר זה גם את מוטיב חופתיו המעוטרת של אדם הראשון המופיע ב'אדון מגיד מראשית' לאמיתי (לעיל, הערה 28), טורים 19–20: 'כון שתיים עשרה חפות מלון / של אדם פסדה ספיר ויהלום; ובטור 18 ב'אשר אחד עשה': '[כ]ללו בעש[ר]ן חופות משובצות'. ובדומה לכך ביוצר לחתן 'אנצחה שוכן שמי ערץ' לאבן אביתור (כ"י T-S NS 275.1232): 'טוב איםם בחופות עשרת / ושת מסוכתם יהלום דו וסוחרת' (ראה: אליצור, בין יוסף ליוסף, עמ' 84, הערה 56).

33 ראה טור 56 ובביאור שם, והשווה: N. Katsumata, *The Liturgical Poetry of Nehemiah ben Shelomoh ben Heiman ha-Nasi*, Leiden 2002, p. 48

34 ראה טורים 22, 58 ובביאור שם. והשווה: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ערך השלים וליווה בהערות ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 165, הערה 94; קצומטה, שם, עמ' 47; פליישר, דיסרטציה, א, עמ' 247, הערה 39. מסורת אלה, הטיפוסיות כל כך לאבן אביתור, מצוינות גם בפיוטים 'אל אדון רם על כל אל' ('חסנתה אלף ומאתים ותשעים בספירה / טיעי שלשים שלשתה לעשרה') ו'אל אדון על כל יצירה' ('זיעים אלף ותשעים [ומאתים]), הנזכרים לעיל, הערה 27. לכפל אזכרתה של מסורת זו בפיוטו ראה להלן, סעיף ט.

35 ראה: שירמן-פליישר, תולדות השירה, שם, עמ' 161.

אחד מפרקי מסכת ברכות. והנה, מקבילה מובהקת לדפוס ייחודי זה מצויה בקינה 'יללתי גדלה מיללת אגליים' לאבן אביתור. כל אחת מחמש מחרוזותיה של זו נחתמת באותו אופן בדיוק, אלא ששם משמשים כסומכים שמות חמשת חומשי התורה: 'נוחלי ספר בראשית', 'נוחלי ספר אלה שמות' וכן הלאה.³⁶

לעומת זאת, בתבנית המחרוזות החותמות את שלוש חטיבותיה הראשונות של 'אשר אחד עשה' (שאותן נכנה להלן 'מחרוזות החיתום') ניתן לראות בבואה כמעט מדויקת לתבנית הקבועה שבה עיצב אבן אביתור את פיוטי המאורה והאהבה במערכות היוצר שלו:³⁷ מחרוזות מרובעות, חתומות 'וסף', המנוסחות בלשון של פנייה לאל,³⁸ ובטורן האחרון משמש כסיומת מקראית הפסוק שאליו מעבירה המחרוזת כלשונו ממש.³⁹ יתרה מזאת, רבות מאוד מבין מאורותיו ואהבותיו של אבן אביתור נפתחות בצירוף 'ום (ה)זה', בדיוק כשלוש 'מחרוזות החיתום' אצלנו.⁴⁰ בדומה לכך ניתן להקביל בינן לבין מחרוזות הפתיחה של פיוטי שיר המעלות לאבן אביתור,⁴¹ אף הן מחרוזות מרובעות חתומות 'וסף' (נפתחות לעולם בתיבה 'יום!'), אמורות בלשון של פנייה לאל, וטורן האחרון הוא סיומת מקראית. בפיוטי שיר המעלות נוסף על כך גם יסוד הקיים ב'מחרוזות החיתום' שבפיוטנו

36 הקינה הוהדרה אצל ש' כהן, 'פיוטים לתשעה באב מאת ר' יוסף אבן אביתור', קבץ על יד, יז (תשס"ג), עמ' 234–235; תבניתה מתוארת גם אצל פליישר, דיסרטיציה, ב, עמ' 522. לשימוש דומה במילה 'נוחלי' כמילת קבע בפיוט אנונימי ראה להלן, הערה 110; ואולם בניגוד לשני פיוטיו של אבן אביתור, שם באים הצירופים הפותחים במילה זו בראשי המחרוזות ולא בסיומן ואין הם מונים את חטיבותיו של החיבור כסדרן אלא מתייחסים לתורה באופן כללי.

37 ראה: פליישר, היוצרות, עמ' 278–279.

38 המאורה והאהבה באות במערכת היוצר, כידוע, אחר גוף היוצר, שהוא פיוט מקיף, עלילתי באופיו; וכלשונו של פליישר על מערכות היוצר של אבן אביתור: 'אפילו הפליג [הפייטן] בגוף היוצר בסיפור הפרשה ולבש כמה וכמה איצטלאות... עד שדמותו העצמית... כמו ניטשטשה – תנה הוא מופיע שוב במאורות כמי שמדבר בשם עצמו באוזני קהל מאזיניו' (פליישר, דיסרטיציה, א, עמ' 118). התגלמותו הלשונית המובהקת של מהלך זה במאורותיו ובאהבותיו של אבן אביתור היא נקטת הגוף הראשון, בלשון יחיד (הפייטן ביחס לעצמו) ואף בלשון רבים (הפייטן ביחס לקהלו). כיוצא בזה מתקיים במחרוזות החיתום בחטיבה השנייה והשלישית של 'אשר אחד עשה' (טורים 29–32, 44–47), הכוללות הן לשון 'אני' הן לשון 'אנחנו', הנעדרות מן המחרוזות הקודמות להן. יוצאת מכלל זה אמנם המחרוזת החותמת את החטיבה הראשונה (טורים 14–16), שגם בה מתקיים המעבר ללשון של פנייה ובקשה (בגוף שני), אך נעדר ממנה ככל הנראה שימוש בגוף ראשון, אלא אם כן נתייר לעצמנו (היתר מרחיק לכת כמובן) לראות בשם 'וסף', המשולב גם בגוף המחרוזת (טור 15: 'והג יוסף כצאן'), התייחסות עצמית סמויה.

39 לעניין זה ראה: פליישר, היוצרות, עמ' 278, הערה 32, הנ"ל, דיסרטיציה, א, עמ' 83.

40 ראה הנדפס אצל: פליישר, היוצרות, עמ' 278–279; הנ"ל, 'עיונים בהתפתחותם התבניתית של פיוטי המאורות והאהבה', ספר היובל לשמעון הלקין במלאות לו שבעים וחמש שנים, בעריכת ב' שכביץ ומ' פרי, ירושלים תשל"ה, עמ' 395–396; פליישר, דיסרטיציה, א, עמ' 118.

41 על אלה ראה: גרנט, חמש עשרה שירות, א, עמ' 8.

ונעדר בדרך כלל ממאורותיו ומאהבותיו של אבן אביתור: צירוף קבע המשמש כעין 'סמן ז'אנרי'⁴² בפיזי שיר המעלות נפתח הטור השלישי של מחרוזת הפתיחה בצירוף 'בשיר המעלות', המציין (כנראה) את זיקתה של סדרת פיזטים זו למעמד 'תפילת השיר'⁴³, ואילו בפיזטנו נפתח הטור השני של 'מחרוזת החיתום' בצירוף 'שבע מברכותיך', להזכירנו כי בברכת מזון מפויטת עסקינן.⁴⁴

החטיבה הרביעית ב'אשר אחד עשה' מעוצבת, כזכור, כסדרת מחרוזות דו טוריות, שהטור השני בהן סטראוטיפי באופיו; במורשתו השירית של אבן אביתור מצויים כמה וכמה פיזטים הערוכים באופן דומה.⁴⁵ אף מן הבחינה התבניתית ניכרת אפוא טביעת אצבעותיו של יוסף אבן אביתור ב'אשר אחד עשה'.

ה

אל מבחר הסוגים המגוון ביצירתו של אבן אביתור יש לצרף אפוא מעתה את ברכת המזון המפויטת. נוסף על 'אשר אחד עשה' ניתן לייחס לו למעשה, בעקבות הנאמר לעיל, אף שתי קומפוזיציות נוספות מסוג זה. שתיהן נשתמרו בקטע גניזה המצוי אף הוא בספריית האוניברסיטה בקיימברידג', וסימנו T-S 8H 16.20. זהו דף אחד, בלוי ומנוקב, ובו שתי ברכות מזון מפויטות ותחילתה של שלישית. מדובר כאן, כפי שזיהה אבי שמידמן, בכתיבת יד זהה לזו של כ"י T-S H 4.22, עד הנוסח של 'אשר אחד עשה', המתואר בסעיף א לעיל. שתי תופעות ראויות לציון, אשר כמעט לא נמצאו עד כה בכתיבי יד אחרים של ברכות מזון מפויטות, משותפות לשני הקטעים הללו: תוספת התיבה 'הוא' בענייה שבברכת הזימון ('ברוך הוא שאכלנו משלו ובטובו חיינו')⁴⁶, והופעת הכותרת 'ברכה', בלא פירוט נוסף, ככותרת לברכת

42 אבל צירוף כזה מתקיים במאורה ובהאבה המורחבות שחיבר אבן אביתור ליום ראשון של פסח, הפותחות שתיהן בצירוף 'יום ראשון לפסח'; הן נדפסו אצל פליישר, היוצרות, עמ' 523-524.

43 גרנט, חמש עשרה שירות, א, עמ' 19-20.

44 לבד מעצם הכליל לשון 'ברכה', הצירוף 'שבע מברכותיך' נראה רומז לדברים ז, י: 'זאכלת ושבעת וברכת את ה', הנדרש לענין ברכת המזון כבר בתוספתא, ברכות ז, א.

45 לפיזטים דו טוריים סטראוטיפיים ראה לדוגמה במכלול פיזטי ההושענות שחיבר אבן אביתור (שירמ'ן-פליישר, תולדות השירה [לעיל, הערה 34], עמ' 172, הערה 124), וגם בצרור שירי החתונה שהקדיש לחתן בשם יהודה (פליישר, בתינות אבן אביתור [לעיל, הערה 20], עמ' קע-קעב). כן מעוצב גם רוב הסילוק 'לעולם ועד ימי פלאיך אנצור' מן הקדושתא לשביעי של פסח פרי עטו (פליישר, לקדמוניות ספר יצירה [לעיל, הערה 22], עמ' 412-413), ואף האופן 'שירי אל למעלה יעריצון' שחיבר, הנזכר לעיל, הערה 23. מקבילות לחבנית החטיבה הרביעית מכיוונים אחרים ראה להלן, סעיף ז והערה 88.

46 שני היבטים נוספים מתחום נוסחאות הקבע המשותפים לשני כתבי היד הם פסקאות מענה מורחבות לברכת 'בונה ירושלים' (ראה לעיל, הערה 6), המשולבות הן בהעתקת 'אשר אחד עשה' בכ"י T-S H 4.22

מזון מפויטת.⁴⁷ נראה כי את שתי ברכות המזון המפויטות, המועתקות בקטע גניזה זה מראש ועד סוף, 'אהלי תם פנימי וחיצון' (להלן: 'אהלי תם') ו'אשר אהב אהלי תם' (להלן: 'אשר אהב'), אפשר לזהות במידה רבה של סבירות כיצירותיו של אבן אביתור.⁴⁸

'אשר אהב', הקומפוזיציה המועתקת שנייה בכתב היד, ניכרת בגודש מופלג של סממני סגנון סעדיאניים. טוריה רחבים וחצויים על ידי צזורות ולשונה המסולסלת בעליל מתאפיינת בצירופים של פועל ושל משלים שמני הגזור מאותו שורש,⁴⁹ ברצפי לשונות נרדפים⁵⁰ ובעוד כיוצא באלה. 'אביתור' מאוד, לדוגמה, הוא הכינוי 'אל מהולל על כל הילול' (טור 9).⁵¹ כמו ב'אשר אחד עשה', גם ליצירה זו ארבע חטיבות; במהלך שלוש הראשונות מושלם אקרוסטיכון אלפביתי ואילו הרביעית חתומה 'וסף חזק'. לציון מיוחד ראויה החריזה המצועצעת הנקוטה בה, המניעה צמד עיצורים אחד בתנועה שונה בכל אחת מארבע חטיבותיה. אכן, אבן אביתור הראה את כוחו במהלכים וירטואוזיים של חריזה בכמה מיצירותיו.⁵²

'אהלי תם', הקומפוזיציה הראשונה בכתב היד, ידועה גם מקטע גניזה נוסף, שתואר בידו שולמית אליצור.⁵³ זוהי יצירה קצרה וכל אחת מחטיבותיה אינה מחזיקה אלא מחרוזת

הן בהעתקת 'אשר אהב' בכ"י T-S 8H 16.20; וכן מנהג אמירת פסקאות 'הרחמן' בתום ברכת המזון העולה בכ"י T-S H 4.22 (ראה לעיל, סעיף ב) ונרמז בסוף העתקת 'אשר אהב' בכ"י T-S 8H 16.20. על היבט נוסף בנוסח הקבע המתועד בכתב יד זה ראה להלן, הערה 69.

47 כפי שציינו פליישר (שירת הקודש, עמ' 68, 248), ברכת המזון המפויטת מכונה לעתים תכופות בכתבי יד קדומים מגן הגניזה 'ברכה' (ולא 'ברכת מזון'). ואולם כמעט בכל כתבי היד שליקט אבי שמידמן (ראה לעיל, בהערה הפותחת), נסמך לכינוי 'ברכה' אפיון כלשהו, כגון 'ברכה ללחול' (הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' צח), 'ברכת אבילים' (שם, עמ' צו), וכיוצא באלה הרבה. רק בשני קטעי הגניזה דגן, ונקטע אחד נוסף (ראה ד' גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תשך, עמ' 84), שבהם כותרת התיבה 'ברכה' ותו לא.

48 שתייה נדפסו מכתב יד זה אצל רצהבי, ברכות מזון מפויטות (לעיל, הערה 7), עמ' קיד, קיט-קכא, אבל בנוסח לקוי, ללא ייחוס, ותוך הצגת חטיבתה הרביעית של 'אשר אהב' כפיוט נפרד. שתי היצירות מוצגות ומבוארות להלן, בנספח למאמר זה.

49 'יהלם במנהל' (טור 6); 'כלילוהו מכלול' (טור 8); השווה: אליצור, בין יוסף ליוסף, עמ' 76, הערה 26.
50 'ז'ן וכלכל והשקה' (טור 7); 'נופפת קרנינו גם זיקפת ותתליל' (טור 16); 'חדים ששים שמחים' (טור 31).
השווה: פליישר, לקדמוניות שירת ספרד (לעיל, הערה 21), עמ' רלו (התופעה מצוינת שם כאופיינית במיוחד לשירתו של מנחם בן סרוק).

51 הכינוי הזה עשוי במתכונתו של הכינוי 'אל רם על כל אל', שכבר ציון לו זולאי (ארץ ישראל ופיוטיה, עמ' 199) כאחת מ'מליצות לשונו של ר' יוסף אבן אביתור'. קרובה אליו מאוד לשונו של אבן אביתור בפתיחת אחד מפיוטי ההספד שלו: 'אל מהלל אלוהינו יוסף כל מהלל' (פליישר, דיסרטציה, ב, עמ' 545).

52 השווה: שירמך פליישר, תולדות השירה (לעיל, הערה 34), עמ' 160-161; פליישר, היוצרות, עמ' 332-334.
53 ש' אליצור, פייסן בעידן של מפנה – ר' יהושע בר כלפה ופיוטיו, ירושלים תשנ"ד, עמ' 20; כתב היד T-S NS 243.159) מכיל שני פיוטי 'ח' מלכנו' ליהושע בר כלפה ואגב כך נדון שם בקצרה.

אחת בלבד. היא אינה חתומה כלל ואיננה נראית סעדיאנית בסגנונה. רוב טוריה קצרים – כמה מהם בני שלוש תיבות בלבד – ואין בהם ממאפייני לשונו של אבן אביתור הבולטים לעין. אף על פי כן ייחוסה לאבן אביתור יש לו כמדומה על מה שיסמוך. גם כאן, כמו ב'אשר אחד עשה' וב'אשר אהב', מתפייטת אף הברכה הרביעית.⁵⁴ יתר על כן, המחרוזות נחתמות כאן בסיומות מקראיות שלשונן לשון הפסוק המעביר אל הברכה,⁵⁵ כמו ב'אשר אחד עשה' ושלא כבשאר ברכות מזון מפויטות הידועות לנו במלואן. בצד זיקה תבניתית זו אל 'אשר אחד עשה' ניכרות ב'אהלי תם' זיקות לשוניות ברורות אליה,⁵⁶ אל 'אשר אהב'⁵⁷ ואף אל פיוט אחר משל אבן אביתור.⁵⁸ על כל אלה מיתוסף ייחוס מפורש: בקטע הגניזה הנוסף שבו היא מועתקת⁵⁹ מופיעה בראש 'אהלי תם' הכותרת 'ברכת מזון ללרב יוסף נכוחו <ע-דן>', שיש בה כדי להעיד כי בידי המעתיק מקובל היה ייחוס היצירה לאבן אביתור.⁶⁰ בניגוד ל'אשר אחד עשה' ול'אשר אהב', המצטיינות בשכלולי צורה מופלגים ובאופי חגיגי ביותר, כאן ביקש כנראה אבן אביתור ליצור לברכת המזון גרסה מפויטת קצרה, צנועה ויפה לכל עת.⁶¹

- 54 חטיבה זו נעדרת מן המקבילה בכתב היד הנזכר בהערה הקודמת. טוריה ארוכים בהרבה מאלה של שלוש החטיבות הקודמות (השווה לעיל, סוף סעיף ג), אבל האקרוסטיכון האלפביתי שהוחל בחטיבות הקודמות נמשך בה כנראה (ראה בביאור לטור 13).
- 55 הסיומת המקראית החותמת את החטיבה הרביעית היא תהלים ככה, ד: 'היטיבה ה' לטובים ולישרים בלבותם'. 'פסוק חיתום' ואף שרשרת פסוקים מופיעים בסוף החטיבה הרביעית ברוב ברכות המזון המפויטות שיש בהן חטיבה כזו, אף כי אין הם מעבירים כמובן לברכה, בהעדר מטבע חתימה בברכת 'הטוב והמטיב'. אך תהלים ככה, ד איננו משמש בתפקיד זה באף אחת מאלה, לבד מאשר ב'אהלי תם' וב'אשר אהב'. בדרך כלל משמשים באותו הקשר פסוקים שיש בהם לשון 'טוב' גרדא, לרוב תהלים קמה, ט ('טוב ה' לכל') או תהלים לא, כ ('מה רב טובך אשר צפנת ליראיך'). לעומתם מתייחד הפסוק הזה בהכילו הן לשון 'טוב' והן לשון 'מיטיב' (היטיבה... לטובים); מתוך כך מתחדדת כמובן זיקתו למטבע הפתיחה ('הטוב והמטיב'). מאלף להיווכח כי בזיקה מקבילה מתאמין תהלים קיט, סח ('טוב אתה ומטיב למדני חוקיך'), החותם את החטיבה הרביעית ב'אשר אחד עשה' (השווה לעיל, הערה 11).
- 56 השווה 'אהלי תם', טורים 1-4, ל'אשר אחד עשה', טורים 13-16; וכן 'אהלי תם', טורים 9-12, ל'אשר אחד עשה', טורים 44-47.
- 57 שתי הקומפוזיציות פותחות בצירוף 'אהלי תם'. לדוגמה נוספת, השווה 'אהלי תם', טור 2: 'במעמי רועה, ל'אשר אהב', טור 6: 'ניהלם במנהל נעים'.
- 58 השווה 'אהלי תם', טורים 5-8, לטורים 5-8 בזולת לחתן 'אין זולתך אל מאמץ חוכיך לאבן אביתור (גרנט, חמש עשרה שירות, עמ' 73).
- 59 ראה לעיל, הערה 53.
- 60 אליצור, יהושע בר כלפה (לעיל, הערה 53), עמ' 20, הערה 3.
- 61 במובן זה ניתן לדמותה לברכת המזון המפויטת ליוסי בן יוסי (ראה להלן, הערה 76).

ו

זיהוין של ברכות מזון מפויטות שחיבר יוסף אבן אביתור מרחיב כאמור את מבחר הסוגים המוכר לנו בשירתו. הרחבה זו מעניינת במיוחד מפני שהיא מגלה שאבן אביתור הועיד דברי שיר למעמד ליטורגי שאיננו סעיף לתפילת הרבים בבית הכנסת. היצירות היחידות מפרי עטו שנועדו לנסיבות מטיפוס כזה ונודעו עד כה הנם פיוטי ההספד שכתב.⁶² העובדה שאבן אביתור חיבר ברכות מזון מפויטות מחזקת את 'הקווים הארכאיסטיים'⁶³ שבשירתו, שכן יש בה משום עדות נוספת לדבקותו בסוגים הקומפוזיציוניים של הפיוט הקדום במזרח.⁶⁴ היא מאלפת גם מצד תולדותיה של ברכת המזון המפויטת, הידועה כ'סוג קלסי מובהק',⁶⁵ שבתקופת הפיוט המזרחי המאוחר ירד מגדולתו⁶⁶ ובספרד לא נודע כלל.⁶⁷ מסתבר אפוא שעדיין היו לו מהלכים גם בשלהי המאה ה' ונמצא לו מקום גם ביצירתם של פייטנים האמונים על חידושי הפואטיקה הסעדיאנית,⁶⁸ ובכללם אבן אביתור, הספרדי במוצאו.

אף שיש בידינו לעת עתה קורפוס מצומצם, בן שלוש יצירות בלבד, של ברכות מזון מפויטות משל אבן אביתור, אפשר שניתן ללמוד ממנו על תמורה במעמדו של הטקסט הפייטני ביחס לנוסח הקבע. מחד גיסא, בשתיים מן היצירות ('אשר אחד עשה' ו'אהלי

62 ראה: פליישר, דיסרטציה, ב, עמ' 538; הנ"ל, 'שיר מספד על גדול בישראל', בתוך: קובץ הציונות הדתית – מוקדש לזכרו של הרב ד"ר שלמה יוסף בורג ז"ל, בעריכת ש' רו, ירושלים תשס"א, עמ' 269–284.

63 כלשונו של חיים שירמן (שירמן-פליישר, תולדות השירה [לעיל, הערה 34], עמ' 158).

64 השווה: פליישר, בחינות אבן אביתור (לעיל, הערה 20), עמ' קלה.

65 ראה: אליצור, פיוטי פנחס (לעיל, הערה 7), עמ' 247.

66 השווה: פליישר, שירת הקודש, עמ' 290.

67 ראה: פליישר, שם, עמ' 369.

68 נוסף על אבן אביתור יש לציין בהקשר זה את שמואל השלישי, שברכת מזון מפויטת חניגית פרי עטו לארוסי שני אחים נמצאה בגניזה (י' דאוודאן, גנזי שעכטער, ספר ג: פיוטים ושירים מן הגניזה אשר במצרים, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 111). ברכת המזון המפויטת לאבל 'אמנם אחרית אנוש תולעה ורימה' (הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' צו–צז) סגנונה סעדיאני מובהק וניכר בה שיצאה מתחת ידו של משורר גדול. אפשר שיש ליחס אף אותה לשמואל השלישי, לאור צירופים מסוימים המופיעים בה ('טעם כוס המי'; 'פגע רע הוא וכל היצורים יפגעוהו יחד') שיש להם מקבילות ב'מי כמכה' לאבל 'שלטונך בכל ומה תעשה לך מי יאמר' לשלישי (פליישר, היוצרות, עמ' 324–325: 'במסך כוס המי'; 'עת ופגע לכל נגמר'). 'תמה יונה מקודשת מאורסה', חטיבה שלישית מתוך ברכת מזון מפויטת התתומה 'תמים', ניכרת אף היא בסממני סגנון סעדיאניים; ראה: א' שמידמן, 'ברכות מזון מפויטות לארוסים מן הגניזה', פרקי שירה, ד [בדפוס].

תס') נעלמת, כפי שראינו, שרשרת הפסוקים שהייתה מרכיב קבוע בברכות המזון המפויטות הקדומות, והיא 'מצטמקת' לפסוק המעביר אל הברכה, שכבר כלול בנוסח הקבע. מאידך גיסא, בשתיים מן היצירות ניכרת כמדומה חדירה של מרכיבים מנוסח הקבע אל תחילותיהן של החטיבות הפייטניות. בראש חטיבותיהן של 'אשר אהב' ו'אהלי תס' מופיעים בכתבי היד לשונות קצרים מנוסח הקבע של ברכת המזון,⁶⁹ ונראה שהן נתחברו מלכתחילה כהמשך ללשונות אלה⁷⁰ ולא כהיגדים עצמאיים, כנהוג בברכות המזון המפויטות הקדומות. אפשר שבשתי התופעות הללו משתקפת 'תשובתם של נוסחאות הקבע אל תפילת החזנים',⁷¹ המתגלה בפנים שונות בפיט המזרחי המאוחר.⁷² מנקודת המבט הפואטית, דומה כי דרכו של אבן אביתור ב'אשר אחד עשה' וב'אשר אהב' מעידה על ניסיון מעניין להפיח בסוג מסורתי רוח חדשה: בסגנון ה'סעדיאני' המובהק, בחריזה המצועצעת ('אשר אהב'), ברוחב היריעה ובמעשה המרכבה התמטי המורכב ('אשר אחד עשה').

ז

חידת ייעודה הספציפי של 'אשר אחד עשה' איננה ניתנת להיפתר על נקלה. בדרך כלל רומזות ברכות המזון המפויטות בהבלטה יתרה על נסיבותיה המסוימות של הסעודה

69 מבין אלה יש לציין את פתיחת הברכה השלישית בכ"י T-S 8H 16.20 בלשון 'נחמנו יי אלהינו' (בהעתקת 'אשר אהב') או 'נחם יי' (בהעתקת 'אהלי תס'). בלשון זו פותחת גרסה מיוחדת לשבת של הברכה השלישית המתועדת בכמה מקורות קדומים (ראה לדוגמה: כ"י T-S H2.106; ש' חגי, סידור רבינו שלמה ברבי נתן זצ"ל, 'ירושלים תשנ"ה, עמ' קכא). וואולם כמות שהיא מופיעה כאן אפשר שאינה אלא נוסח חלופי בעלמא ללשון הפתיחה של הברכה השלישית שהוא ברנ"ל 'רחס' (וכך אכן במקבילה בכ"י T-S NS 243.159). חילוף בין 'נחם' ל'רחס' בקטע ההרחבה שבתפילת העמידה של תשעה באב נזכר לאחרונה אצל ש' אליצור, 'מאבל לנחמה: על מנהג קדום בתפילת מנחה של תשעה באב', תרביץ, ענ' (תשס"ד), עמ' 128, הערה 14.

70 ראה בייחוד 'אשר אהב', טורים 10, 27, ובביאור שם. גם פתיחת חטיבות הברכה ב'אשר', המשועבדת ללשון 'ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם' לפניחן (כך ב'אשר אחד עשה', טור 1, ב'אשר אהב', טור 1, וב'אהלי תס', טור 13), נדירה ביחס בין ברכות המזון המפויטות. היא עולה רק בארבע מן היצירות מסוג זה שליקט אבי שמידמן (ראה לדוגמה: רצהבי, ברכות מזון מפויטות [לעיל, הערה 7], עמ' קכא, סימן יד. יצירה נוספת שתחלתה כך, 'אשר עדן ארוחת חיטה', הוהדרה אצל שמידמן, ברכות לארוסים [לעיל, הערה 68], ושתי הנותרות טרם ראו אור).

71 פליישר, שירת הקודש, עמ' 312-313.

72 ראה: פליישר, שם, עמ' 311-316.

שלשמה נתחברו.⁷³ כאן לעומת זאת קשה למצוא רמז ישיר ואפילו עקיף לעניין זה. ההתייחסות המקיפה לעלילת בריאת העולם איננה רווחת בברכות המזון המפויטות; רק אחת מבין עשרות היצירות מסוג זה שנמצאו עד כה בנגיזה, מלבד פיוטנו, מגוללת את מעשה בראשית במלואו. זוהי חטיבתה השנייה של ברכת המזון הקילירית 'את יום השביעי' (תחילתה: 'בראשית שמים וארץ חדשי'), המתארת בהיקף נרחב (חמש מחרוזות מרובעות) את ימי הבריאה.⁷⁴ במקרה זה מעיד ניסוחו של סיפור הבריאה בפה מלא על ייעודה של היצירה, שכוונה להיאמר ביום השבת, שכן השבת הראשונה מתוארת בהרחבה בסיום החטיבה כגולת הכותרת של מעשה הבריאה כולו. לעומת זאת בפיוטנו נראה בלתי סביר ייעוד היצירה לשבת דווקא, שהרי אבן אביתור מסתפק כאן בששת ימי הבריאה לבדם ונמנע כליל מאזכור היום השביעי.⁷⁵ ייתכן שנוכחותה של תימת בריאת העולם ב'אשר אחד עשה' אין בה כדי להעיד על ייעודה הספציפי של הקומפוזיציה, שהרי מוטיב הבריאה עולה בנוסחים קדומים של ברכת המזון.⁷⁶ 'את יום השביעי' הקילירית אף יכלה להצטייר בעיני אבן אביתור (אם הכיר אותה) כתקדים יוקרתי של תיאור עלילת הבריאה

73 דווקא ברכת המזון המפויטת אפשרה לעתים התייחסות ישירה לנסיבות חיבורה ביצועה הספציפיות, יותר ממה שמצינו בסוגי הפייט שנועדו לתפילת הציבור: התייחסות לאפיונים ייחודיים של האירוע (כגון אירועי שני אחים), ולא רק לעצם מעמד הנישואין (ראה לדוגמה לעיל, הערה 68; הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' מז).

74 הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' נה. בידינו גם ברכת מזון מפויטת אירופית המציגה תיאור מקיף של בריאת העולם בחטיבתה הראשונה (חטיבתה הרביעית חתומה, כפי שהעיר מר בנימין לפלר מן האקדמיה ללשון העברית, 'אלשרנו בר לוי חזק יחי'). תחילתה 'אדיר מקדם האיר אורה' (דוידזון, א 246*) והיא מועתקת בכ"י וטיקן 32 בין המדרשים ויקרא רבה וספרי במדבר ודברים (צילום פקסימילי: מדרש ויקרא רבה, ספרי במדבר ודברים, כתב יד וטיקן 32, VAT. EBR, מהדורה פקסימילית, ירושלים תשל"ב, עמ' 75). היא נדפסה מכתב יד זה באוצר טוב, א (ברלין תרל"ז-תרל"ח), עמ' 16.

75 תופעה זו חריגה על רקע ניסוחים פיטניים אחרים של עלילת בריאת העולם המוונים את ימי הבריאה, דוגמת אלה הנזכרים לעיל, הערות 27-28. עם זאת, גם ברוב סדרי העבודה הקדומים מתוארת הבריאה לשלביה מבלי לציין את השבת שבסופה.

76 על הלשון 'לכל (בריותיו) אשר ברא' בסוף נוסחי קבע של ברכת 'הזן' (המופיעה לדוגמה אצל הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' קב) ראה לאחרונה: ק' שובל, ברכת הזן שבברכת המזון – נוסח ומשמעות, עבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשס"ד, עמ' 46-47. ראה גם הלשון המקבילה 'יצורים אשר יצר' בנוסח הנדון אצל נ' ויזר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, א-ב, ירושלים תשנ"ח, א, עמ' 30-31; וכן ברכת המזון המפויטת ליוסי בן יוסי (נדפסה לאחרונה: פליישר, שרידים נוספים [לעיל, הערה 6], עמ' 18) הפותחת בצירוף: 'ברא עולם' (וראה להלן, הערה 81). יש לציין כי לשונות של בריאה רווחים בברכות על המזונות. ראה: א' חזן, 'לשון מקרא ולשון חכמים במטבע הקצר שבברכה', ספר היובל לרב מרדכי ברויאר – אסופת מאמרים במדעי היהדות, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תשנ"ב, ב, עמ'

במלואה במסגרת הסוג הפייטני הזה.⁷⁷ בין כך ובין כך יש לזכור כי תימת הבריאה מופיעה בהקשרים מגוונים בפיוט בכלל ובפיוטי אבן אביתור בפרט.⁷⁸

לברית האדם מוקצה ב'אשר אחד עשה' כזכור מקום מיוחד. מעבר לאזכורה במסגרת ששת ימי הבריאה – במחרוזת המוקדשת ליום השישי (טורים 40–41) החותמת את תיאור בריאת העולם בפיוטנו – מתייחסות לברית האדם גם המחרוזות שבראש שלוש חטיבות הקומפוזיציה הראשונות. בכל אחת מהן נרמז זיווגו של אדם הראשון (טורים 2, 18, 32–33). תופעה חריגה זו מעוררת תשומת לב, וניתן להציע לאורה ש'אשר אחד עשה' יועדה לסעודת חתנים. בריאת האדם וזיווגו הם כידוע עניינים מרכזיים בברכות החתנים עצמן.⁷⁹ הם בולטים הן בברכות מזון מפויטות לשמחת כלולות, הן בפיוטים לחתן בכלל, ובפיוטים מפרי עטו של אבן אביתור בכלל זה, באופנים המזכירים לעתים את אופני התיאור שבפיוטנו.⁸⁰ אף על פי כן ספק רב אם הגדרת 'אשר אחד עשה' כברכת מזון מפויטת לחתונה יכולה להניח את הדעת, בעיקר מפני ש'עיקר חסר מן הפיוט': אין בה כל איחולים לזוג הבא בברית הנישואין, כנהוג ביצירות מסוג זה, ולעומת זאת היא מרחיבה מאוד את הדיבור על עניינים שדבר אין להם ולזוג שבלב שמחת הכלולות. אפשר שיש לראות את ההתייחסות לברית האדם בפיוטנו כהרחבת תיאור הבריאה גרדא.⁸¹

77 היקפה של 'את יום השביעי רחב, כזה של 'אשר אחד עשה' ואף למעלה ממנו. מעניין במיוחד לציין כי בסופי שרשרות הפסוקים משמשות בה 'מחרוזות חיתום', המסתיימות בלשון מעין הפסוק המעביר אל הברכה, כיוצא ב'מחרוזות החיתום' האבן אביתוריות המופיעות בלא שרשרות פסוקים ב'אשר אחד עשה' (השווה לעיל, הערה 18). על זיקה לשונית מוצקה בין שתי היצירות קשה להצביע. אמנם בתיאור היום השני לבריאה נקוט ב'את היום השביעי' לשון הפרשה ('הי רקיע בתוך המים הפרישי'), בדומה ל'אשר אחד עשה', טור 9 ('אם להפריש בשיני מימי שאוניו'), אך כך הוא גם במדרש (המאוחר) סדר רבה דבראשית (ראה בביאור שם), ואף בפיוט האיטלקי הקדום (השווה לעיל, הערה 32), אצל חדותא (השווה: ע' פליישר, 'חדותא (ז)', איטליה, יג–טו [תשס"א], עמ' כג, הערה 48) ואצל שלמה הבבלי (פליישר, פיוטי שלמה הבבלי [לעיל, הערה 31], עמ' 232): 'טמונים להגריש / טרוד ולהפריש'.

78 לפירוט ימי הבריאה בהקשר ג'ארי בלתי שגרתי אצל אבן אביתור השווה: לוין, מפיוטו בן אביתור (לעיל, הערה 27); לפי השערת פליישר (דיסרטציה, א, עמ' 113), הפיוט הנדפס שם הינו זולת לאבל.

79 'יוצר האדם... אשר יצר את האדם בצלמו בצלם דמות תבניתו והתקין לו ממנו בנין עדי עד... כשמחך יצירך בגן עדן מקדם' (בבלי, כתובות ח ע"א). ראה לעניין זה: M.L. Satlow, *Jewish Marriage in Antiquity*, Princeton 2001, pp. 64, 178

80 מוטיב עשר חופותיו של אדם הראשון, לדוגמה, המופיע ב'אשר אחד עשה' (טור 18: 'כללו בעשר חופות משובצות'), עולה, שלא במפתיע, בברכת מזון מפויטת לחתן (הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' קה: 'בעשר חופות עזרתו בכלח'), וגם ביוצר לחתן 'אנצחה שוכן שמי ערץ', פרי עטו של יוסף אבן אביתור, הנזכר לעיל, הערה 32: 'טוב איפדם בחופות עשרת'; אבל ראה המצוטט להלן, הערה 101.

81 השווה פתיחת ברכת המזון המפויטת ליוסי בן יוסי (נדפסה לאחרונה: פליישר, שרידים נוספים [לעיל, הערה 6], עמ' 18): 'בורא עולם / יוצר אדם'. וראה גם בשרידי ברכת מזון מפויטת קדומה שנשתמרו בבית הכנסת של דורא אירופוס: 'יצר אדם לאכול מ... [א"ל סוקניק, בית הכנסת של דורא-אברופוס וצירוף,

להתייחסות מקיפה ביותר ב'אשר אחד עשה' זוכה, כזכור, המשנה: חמשעשרה מתוך תשעעשרה מחרוזותיה של הקומפוזיציה נחתמות בלשונות הפתיחה של פרקי המסכת הראשונה, מסכת ברכות, או בשמות ששת הסדרים. המערך הצפוף של רמיזות למשנה יכול להעלות על הדעת הקשר של לימוד, ואפשר שהשראתו של הקשר כזה אף נרמזת מאופן עיצובה של החטיבה הרביעית שבקומפוזיציה, 'אל הטוב והמטיב'. חטיבה זו מורכבת, כנזכר לעיל, משבע מחרוזות בנות שני טורים. הסדר האחרון בכל מחרוזת (לבד מן האחרונה) מסתיים בשמו של אחד מסדרי המשנה, והוא קובע אפוא את החרוז. כך לדוגמה במחרוזת הרביעית (טורים 54–55): 'יום מאכיל משמנים ומשקה ממתקים / לידידיו הנוחלים סדר נזיקים'. מפתח למדי לראות כאן הד לצמדי טורים חוזרים המופיעים לעתים בסמוך לתחילת סדר או לסיום סדר בכתבי יד קדומים של המשנה. לדוגמה, בכ"י קויפמן של המשנה מופיע בראש סדר נזיקין צמד הטורים הבא: 'בשם אל מביט עמקים / נתחיל סדר נזיקים',⁸² וכיוצא בזה בקטע גניזה אנטונין 328 בראש סדר מועד: 'בשמך היודע ועד / נתחזקתי לכתוב סידרא תנינא מועד'.⁸³ בכ"י קיימברידג' של המשנה מצינו חרוז כיוצא בזה הנשמך לסיום סדר זרעים: 'שתלם סדר זרעים / בסיוע מנחיל דת שעשועים'.⁸⁴ בחרוזים פֶּרְטַקְסְטוּאליים⁸⁵ אלה נעשה שימוש קבוע בגוף ראשון ויש בהם התייחסות לפעולת הכתיבה. הם נראים כעין 'קולופונים שיריים' פרטיים ששרבט הסופר בינו לבין עצמו תוך כדי מלאכת ההעתקה.⁸⁶ למעשה אין אלה אלא גרסאות מסולסלות קמעא לנוסחאות 'פרוזאיות' מקבילות, דוגמת 'אתחיל מסכת נזיקין'.⁸⁷ פיוטנו משקף כמובן סיטואציה נבדלת מעיקרה: כאן מדבר פייטן אל קהלו ובשם קהלו, אפילו קהל ביתי הוא זה. אף על פי כן הדמיון התבנית⁸⁸ שבין מחרוזות החטיבה הרביעית של 'אשר אחד

ירושלים תש"ז, עמ' קנח–קנט). אפשר אולי להשוות את ההמשך שם, 'גויות רבאות ממ[...]', ל'אשר אחד עשה', טור 2–1: 'שאר רוח במאמרו נחצבים / באצלו גיו מגיו...!'

82 G. Beer, *Faksimilie Ausgabe des Mischnacodex Kaufmann A50*, Haag 1929, p. 255

83 י' יבין, אוסף קטעי הגניזה של המשנה בניקוד בבלי, ירושלים תשל"ד, עמ' 93.

84 ר"ה לו, המשנה אשר עליה נוסד התלמוד הירושלמי, Cambridge 1883, עמ' 32a.

85 למינוח השווה: Y. Granat, 'Intertextual Polyphony: Scriptural Presence(s) in a Piyutim Cycle by Yoseph Ibn Abitur', *Zutot*, 1 (2002), p. 65, n. 8

86 יש להעיר בהקשר זה כי אין סדירות בהופעת החרוזים הללו לא בכ"י קויפמן ולא בכ"י קיימברידג'.

87 לו, משנה כ"י קיימברידג' (לעיל, הערה 84), עמ' 106a.

88 מעבר לעיצוב התבניתי כשלעצמו יש להעיר כי כל 'החרוזים הקולופוניים' הנדונים בפנים כוללים בטורם ה'חופשי', זה שאינו מזכיר את שם הסדר, כינויים לאל או תארים שלו (שהרי הסופר מצהיר בהם כי מלאכתו נערכת 'בשם' האל או 'בסיועו'); כך הוא בדיוק אף בכל המחרוזות המזכירות את שמות הסדרים ב'אשר אחד עשה'. אפשר לציין גם את הקרבה שבין הכינוי 'מנחיל דת שעשועים', המופיע באחד החרוזים שבכ"י קיימברידג' (לעיל, הערה 84), לבין כינוייהם של ישראל במחרוזות אלה (דוגמת 'הנוחלים סדר זרעים').

עשה לבין החרוזים הקולופוניים המשולבים בכתבי יד קדומים של ששת סדרי המשנה בעינו עומד, ואולי יש בו כדי לרמוז על זיקת הקומפוזיציה לעולם הלימוד של התורה שבעל פה. זיקה מעין זו מסתברת אף לאור העובדה שרבי יוסף אבן אביתור היה חכם תלמודי ופוסק הלכות, 'מגדולי הדור השני לרבנות ספרד',⁸⁹ אשר נודע כמי ש'פירש את כל התלמוד בלשון ערבי למלך ישמעאל אלחכם'.⁹⁰

לכאורה ניתן אפוא להציע שברכת המזון המפויתת שלפנינו יועדה לסעודה הקשורה בלימוד, כגון סעודה הבאה לציין באופן חגיגי את תחילתו או את סיומו של לימוד המשנה – כולה או אחת ממסכתותיה (מסכת ברכות?). עדויות מפורשות למנהגות עריכת סעודה ב'סיום מסכתא' (או ב'השלמת כל מסכתא') עולות במקורות מאשכנז ומצפון אפריקה מסוף המאה ה'ט"ו,⁹¹ אך במקורות הקדומים יותר קשה למצוא עדות מוצקה לקיומו של מנהג מעין זה.⁹² אמנם מצינו במדרשי שיר השירים רבה (א, ט) וקהלת רבה (א, א) 'שעושין סעודה לגמרה של תורה', אך מובנו של הביטוי 'גמרה של תורה' איננו ברור.⁹³ לעומת זאת, ידיעה ברורה על עריכת סעודה לכבוד סיום מסכת עולה בדברי אבני:

89 'תאשמע, כנסת מחקרים – עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ב: ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 72, הערה 9; וראה: פליישר, בחינות אבן אביתור (לעיל, הערה 20), עמ' קכח-קלד.

90 ג"ד כהן, ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, פילאדלפיה תשכ"ז, עמ' 49; וראה: שירמן-פליישר, תולדות השירה (לעיל, הערה 34), עמ' 151. שירמן מעיר שם כי 'קשה להניח שר' יוסף חיבר ביאורים על כל מסכתות התלמוד, וייתכן שהכוונה כאן לספר מבוא או סיכום, או לתרגום ערבי של דברי חז"ל'. אולי יש להזכיר בהקשרה של מסורת מתמיהה זו את הגלוסר הערבי למשנה שהתקין רב סעדיה גאון. לקטעים מחיבור זה ראה: ג' אלוני, מחקרי לשון וספרות, א: פרקי רב סעדיה גאון, ירושלים תשמ"ג, עמ' 137-198 (תודה לד"ר עוזיאל פוקס על ההפניה למקור זה). ראב"ד מוסר על קשרי התכתבות בין רב סעדיה גאון לבין קהילות ספרד הקדומות ובהן מארדה, עירו של אבן אביתור; ראה: כהן, ספר הקבלה, שם, עמ' 59.

91 ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, בעריכת ש' גליק, א-ג, ניו יורק וירושלים תשס"א-תשס"ב, א, עמ' 136, הערה 307 (מהר"ם מינץ); שם, ב, עמ' 485-486 (ר' יוסף בן משה אלאשקר). מעניינים במיוחד דברי ר' יוסף בן משה אלאשקר '...שבהשלמת כל מסכתא יתקבצו כל בני הישיבה וכל חכמי העיר ויעשו סעודה... ואחר הסעודה דורשים כל החכמים וכל בני הישיבה, ובשביל שהתחיל אחד מן הדרשנים, ורצה לעשות קשר למסכתא שנשלמה בישיבה עם המסכתא שהם רוצים להתחיל על כן הכניסוני בעובי הקורה לעשות קשר לכל המסכתות'. ספרו המוקדש לעניין זה נשלם בשנת 1529.

92 לאפשרות שכמה מדפוסי פעילותן של חברות הלומדים במרכז אירופה במוצאי ימי הביניים, וביניהם סעודות סיום מסכת, מקורם בהשפעת ארגונים מקבילים בחברה הנוצרית במקומותיהן, ראה: ל' כ"ץ, מסורת ומשבר – החברה היהודית במוצאי ימי הביניים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 192.

93 בשיר השירים רבה נסמכים למאמר דלעיל דברי רבי יודן 'ללמדך שכל מי שמלמד תורה בריבם זוכה ששורה עליו רוח הקודש', המדברים בעליל בלימוד ציבורי, מן הסתם של תורה שבעל פה, אך ספק אם יש לפרש בכיוון זה את המאמר עצמו. אפשר ש'גמרה של תורה' אינו אלא השלמת כתיבתו של ספר תורה. השווה לדוגמה: מסכת סופרים ג, כ (ומקבילה במסכת ספר תורה ב, ח): 'אמר כל הספר ושייר בו דף אחד'. אולי (אם כי סביר פחות, כמדומה) מדובר בקריאה ליטורגית. השווה לדוגמה: משנה, יבמות יב, ו: 'וגמר

'תיתי לי, דכי חזינא צורבא מרבנן דשלים מסכתיה עבידנא יומא טבא לרבנן' (בבלי, שבת קיט ע"א-ע"ב). אותו 'יום טוב' שהיה אביי נוהג לערוך לכלל הלומדים כאשר אחד מהם השלים לימודה של מסכת עניינו ככל הנראה סעודה חגיגית,⁹⁴ אבל לפי ניסוח המאמר התלמודי נראה שמדובר במנהג אישי יוצא דופן. עדות (בבליית גם כן) על תלמידי חכמים 'שמסדרין' את שמות עשרת בני רב פפא 'כד מסיימי פרקים', 'כי יש בו קבלה להסיר שכחה', עולה מתשובה המובאת בשם רב האי גאון, אך סעודה חגיגית איננה נזכרת שם.⁹⁵ לעת עתה אין בידינו אפוא כל ראיה לקיומו של מנהג לערוך סעודה חגיגית לכבוד סיום לימוד מסכת או כיצא בזה בסביבת פעילותו של אבן אביתור. נוסף על כך, אילו הייתה 'אשר אחד עשה' מיועדת להיאמר במעמד שנערך לכבוד השלמת לימוד, ניתן היה לשער שיימצא בה ביטוי מוטעם לכך או לפחות לענייני לימוד. ואולם, אף שהיא נחתמת בצירוף 'למדני חוקיך',⁹⁶ אין בה כל ציון מובהק ומפורש מעין זה. כל שנאמר בה, חזור והיאמר, אגב המובאות מן המשנה, הוא שישראל הנם 'נוחלי' התורה שבעל פה.

ח

ההתייחסות השיטתית אל המשנה בקומפוזיציה שלפנינו היא בגדר 'נושא קבע' המעמיד מסגרת קישוטית טרומית ליצירה, תופעה רווחת מאוד בפיוט הקדום לדורותיו; וכפי שציין עזרא פליישר: 'מערכות הנושאים הללו אין להן על פי רוב קשר עם היעוד הליטורגי של הפיוט, והם משולבים בו לשם נוי בלבד'.⁹⁷ כך, לדוגמה, בקינה לתשעה באב פרי עטו של יוסף אבן אביתור, משולבים שמות חמשת חומשי התורה, בדיוק בדפוס שבו משולבים

את כל הפרשה, ותוספתא, ברכות ב, ד: 'כנס לבית הכנסת ומצאן שקראו חציה וגמר עימה' (השווה: א' יערי, תולדות חג שמחת תורה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 16).

94 השווה: בבלי, ברכות מו ע"א: 'קביל עליה, אי מתפח קטינא חריך שקי עבידנא יומא טבא לרבנן; אתפת, עבד סעודתא לכולהו רבנן'.

95 ראה: ח' אלבעק, ספר האשכול, יסוד רבנו אברהם... מנרבונא, א-ב, ירושלים תשד"מ, עמ' 159-160. מובאות שם אמירות נוספות שהיו נהוגות בפי 'רבנן' בסיימי פרקים ('נהדר מור עלה, הדנא עלך ודעתן עלך...'), אך נראה שמדובר בעניין שבין אדם לבין עצמו ('כל זמן שאדם גורס פרק וחוזר עליו... אומר'). את הציון 'הדרן עלך' בסופם של פרקי תלמוד מגדיר זוסמן כ'ציון בבלי מובהק' ('זוסמן, 'מסורת לימוד ומסורת נוסח של הירושלמי', מחקרים בספרות התלמודית, ירושלים תשמ"ג, עמ' 32, הערה 101). כדאי אולי לציין בהקשר זה, כי מייצירתו של אבן אביתור עולה שפעל במזרח 'באיזור ההשפעה של המנהג הארץ ישראלי' דוקא (ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 324-325).

96 השווה להלן, סוף סעיף ט.

97 ראה: ע' פליישר, 'קרובות י"ח על סדרי הקריאה התלת-שנתית', סיני, לג (תשכ"ט), עמ' רפג, הערה 9.

שמות פרקי 'ברכות' וסדרי המשנה אצלנו, כנזכר לעיל.⁹⁸ שמות ספרי המקרא הם תבנית תמטית רווחת למדי בפיוט, ובידינו אף שתי ברכות מזון מפויטות שהיא משמשת בהן.⁹⁹ בכמה פיוטים שנמצאו בגניזה מופיעים גם ששת סדרי המשנה בתור מרכיביה של תבנית תמטית.¹⁰⁰ אבן אביתור היה יכול אפוא להיות מושפע מיצירות שבאלה בהעמדת התבנית התמטית של ששת הסדרים ב'אשר אחד עשה'.¹⁰¹ עם זאת, שילוב שמות פרקיה של מסכת ברכות כמו ביצירה זו שלפנינו לא נמצא עד כה בשום יצירה פייטנית אחרת.¹⁰² שילובם הנרחב והמופגן של יסודות ייצוגיים של המשנה (שמות סדריה ופרקי המסכת הפותחת אותה) בפיוטנו עשוי אולי לשקף נסיבות אידאולוגיות ולא ליטורגיות דווקא. בתקופת פעילותו של יוסף אבן אביתור במזרח עמד בתוקפו הפולמוס בין הרבניים לקראים. בלב לבו של הפולמוס הסוער הזה ניצב כידוע ויכוח נוקב בדבר תוקפה של

98 ראה לעיל, הערה 36.

99 תחילת ברכת המזון המפויטת 'בראשית ברא אל' נדפסה אצל הברמן, ברכות מעין שלוש, עמ' צח-צט. הערתו שם: 'כל הפיוט הזה מסודר בסדר הפרשות וכנראה גם בסדר שאר כתבי הקודש', מתאמתת על פי שתי העתקות נוספות של היצירה מן הגניזה שנמצאו מאז (סימניהן: ENA 2122 f.16; ENA 2489 f.1). לשרידיה של ברכת מזון מפויטת נוספת המיוסדת על ספרי המקרא ראה בכ"י T-S NS 200.24. שתי היצירות עתידות לדאות אור במסגרת עבודתו של אבי שמידמן (לעיל, בהערה הפותחת).

100 התופעה נזכרה אצל פליישר, קרובות י"ח (לעיל, הערה 97), עמ' רפג, הערה 9, אבל טרם נחקרה. בין פיוטים אלה בולטות שלוש שבעות המיוסדות על ששת סדרי משנה שנשתמרו בגניזה בשלמותן: שבעתא מקהלתית לשבת (תחילתה 'אדון היודע ועד', מועתקת בכ"י קויפמן DKG 97) ושתי שבעות לשבועות (האחת תחילתה 'אלוהים אינות לאחים ורעים' והיא חתומה אלעזר; השנייה אלפביתית ותחילתה 'ה' אימנתה עוז'), שנשתמרו בכמה העתקות בגניזה וסגנון קלטי (וראה עוד בהערה הבאה).

101 יש לציין בהקשר זה את האופן 'אשנן הלכות מפי אל סדורים' המיוסד על התבנית התמטית של ששת סדרי משנה (בנוסף להם מזכירים בו 'תלמוד' ו'תורת כהנים'). הוא בנוי מחרוזות דו טוריות, בדומה לחטיבה הרביעית ב'אשר אחד עשה' (תחילתו: 'אשנן הלכות מפי אל סדורים' / כפה אמורים ששה סדורים // גילה לנו תמים דעים / ויבר כל טעמי זרעים', על פי כ"י T-S NS 137.13). השווה גם את 'אלהים איזנתה', טור 2 (ראה בהערה הקודמת, הציטוט על פי כ"י T-S H 15.75); 'בעשר חומות כללתי מידועים', 'לאשר אחד עשה', טור 18: [כ]ללו בעשן חופות משובצות.

102 בכ"י T-S H 7.9 מצויים שרידי קומפוזיציה (כנראה שבעתא) שכותרתה 'וישע ושבת דרבכי' אלעזר. שתי המחרוזות הראשונות, הניתנות לשחזור, מזכירות את שמות הפרק הראשון והפרק השני של מסכת שבת (לדוגמה: 'בשלח פרעה אום ערעות' / יציאות השבת אלפים משיגות). הפייטן נקט תבנית זו כדי להטעים את ייעודה של יצירתו לשביעי של פסח שחל בשבת דווקא. אפשר שיש לראות את מהלכו זה לאור העדויות על לימוד טקסי של פרקי מסכת שבת בשבתות 'כי היכי דלהו מענינא דיומא', כלשונו של ר' יהודה אלברצלוני (ראה: א"א אורבך, מעולמם של חכמים, ירושלים תשס"ב, עמ' 274-275). לבד מיצירה זו לא מצאנו עדות לתבנית תמטית המיוסדת על פרקי משנה בפיוט הקדום. פיוט תוכחה מאוחר ביחס (תחילתו 'אראה ימי והוא מתרחק' [דוידזון, א 7435], והוא תחום 'אברהם שמואל'), שמחרוזותיו נתממות בלשונות פתיחה של פרקי משנה (או תלמוד) כמין 'שיבוצים שוני הוראה' שגונים, נדפס אצל א"ל לאנדסהוטה, עמודי העבודה, ניוירוק תשכ"ה, עמ' XXVII.

התורה שבעל פה;¹⁰³ שורשה ועיקרה של זו הלא היא המשנה, שנודע לה הן מעמד עקרוני הן מעמד סמלי בדיון הספרותי המסועף שהוליד אותו פולמוס. הדבקות במשנה הועלתה על נס בפי הדברים הרבניים בוויכוח המר הזה, והוקעה בחריפות בידי הדברים הקראיים שנטלו בו חלק. כך, לדוגמה, מצהיר רב סעדיה גאון ב'אשא משלי' שלו: 'מאמינים במשנה נהרו / ופניהם אל יחפרו / ועוטרו רצון כצנה // מטמין המשנה פצה פיה / כי כתרוד מחרפין / לא לך לנוס הנה והנה'.¹⁰⁴ לעומתו מעיד יריבו הקראי המר שלמון בן ירוחם:

שבתי וראה בששה סדרים / והנה על לשון אנשים נאמרים... כי התורה באופן
אחר נאמרה / ובנביאים ואותיות ומופתים נהדרה / וכל זה היופי בכל המשנה לא
נשורה... ערכתי ששה סדרים לפני / והבטתי בהם מאד בעיני / והם שבורים מאד
בעיני / זה אוסר וזה מתיר להמוני... כי אין בהם תורת הגיוני / וגם לא תורת
משה נבוני.¹⁰⁵

בהמשך דבריו מזכיר שלמון את הטענה 'כי ששה סדרים תורת משה' הם, כלומר מסורים הם מפי האל כתורה עצמה,¹⁰⁶ ומטיח כנגדה בחריפות: 'כתוב "תורת ה' תמימה" / מה נועיל במשנה רשומה... אפסה זאת המשנה מהיות תורת אדון האדונים'.¹⁰⁷ על ייחוס סמכות אלוהית לדברי המשנה מערער באותה רוח בדיוק הקראי שהל בן מצליח וטוען כי הם מלאכותיים בעליל ומידי אדם יצאו: 'בין תבין בששה סדרים... הכזה ידברו המעתיקים מפי נביאים ומורים... הלזאת חשבתם למשפט ואמונה... ואיך כתבוה רבותיכם וקראוה משנה'.¹⁰⁸

מהלכו של אבן אביתור בקומפוזיציה הפייטנית שלפנינו ניתן להצטייר כהצהרה משתמעת בוויכוח הזה, ולא רק בעצם נקיטת התבנית המעלה את המשנה על נס לכל אורך היצירה, אלא גם בהצגתם החוזרת של ישראל כ'נוחלי' סדריה ופרקיה של המשנה. ראשית, יש במהלך הרטורי הזה משום העמדת זהותם הקולקטיבית של ישראל על זיקתם למשנה דווקא, בדומה לכינוי 'מאמינים במשנה' שנקט רס"ג ובניגוד גלוי לכינויים של הקראים 'בעלי

103 לעניין זה ראה סקירתו של י' ברודי, צוהר לספרות הגאונים, תל אביב 1998, עמ' 36-43.

104 ב"מ לוין, "אשא משלי" לרס"ג, רב סעדיה גאון - קובץ תורני-מדעי, בעריכת הרב י"ל הכהן פישמן, ירושלים תש"ג, עמ' תקכו.

105 י' דודזון, ספר מלחמות ה', כולל טענות הקראי שלמון בן ירוחם נגד רב סעדיה גאון, נויארק תרצ"ד, עמ' 41.

106 כדברי רס"ג, 'כי כל פירושים קדושונו כונן / הלא הנם כתובים ב[א]מנה', לוין, אשא משלי (לעיל, הערה 104), עמ' תקכה-תקכו.

107 דוידזון, ספר מלחמות ה' (לעיל, הערה 105), עמ' 42-46.

108 ש' פינסקער, לקוטי קדמוניות - לקורות דת בני מקרא והליטעראטור שלהם, וויען תר"ך, עמ' 26.

מקרא', שהיה שגור בתקופה זו¹⁰⁹ (וכן 'למטמין המשנה', כינויו של דובר הקראים בפי רס"ג). שנית, יש כאן משום הגדרת מעמד המשנה כ'נחלתם' של ישראל, כלומר כמורשה מסורה הנתונה להם, בדיק כתורה שבכתב,¹¹⁰ בניגוד לטענת הקראים כי את המשנה בדו חכמים מלבם.¹¹¹ במובן זה יש כאן אפוא משום 'הצהרת אמונה פומבית קבל עם ועדה בסמכותם של החכמים ובהמשכיות המסורת המשתרעת מסיני עד חכמי המשנה והתלמוד והבאים אחריהם'.¹¹² ואולם האפשרות להסביר את היצירה שלפנינו, או יצירות אחרות מספרות הפיוט, על רקע הפולמוס עם הקראים טעונה בירור יסודי ומקיף שלא כאן מקומו.¹¹³ קשה אפוא להעלות מתוך 'אשר אחד עשה' עדות למטרה ספציפית שלשמה יועדה,

109 ראה לאחרונה: י' ארדך, אבלי ציון הקראים ומגילות קומראן – לתולדות חלופה ליהדות הרבנית, תל-אביב תשס"ד, עמ' 318.

110 לשון נח"ל מוחלט בדרך כלל על התורה שבכתב (כך כזכור אצל אבן אביתור עצמו, ראה לעיל, הערה 36) או על התורה באופן כללי. בכ"י T-S NS 325.229 מועתקת סליחה (אנונימית) שבראש כל אחת ממחרזותיה התיבה 'נוחלי', הפותחת בכינוי לישראל. רוב הכינויים הללו מתייחסים לתורה בכלל ('נוחלי תורות'), 'נוחלי אמון', 'נוחלי שבויה'), אבל אולי נרמזת בהם גם התורה שבעל פה ('נוחלי פריטים' ואולי גם 'נוחלי תורות').

111 מסירת התורה שבעל פה מפי אל במעמד הר סיני מתוארת כבר במדרש הקדום. ראה לדוגמה: ספרא, בחוקותי ב, ח: 'מלמד ששתי תורות ניתנו להם לישראל אחד בכתב ואחד בעל פה'. אף כך פייט אבן אביתור: 'שקני בסוד שתי תורות פשרון' (פליישר, בחינות אבן אביתור [לעיל, הערה 20], עמ' קמז; והשווה 'אשר אחד עשה', טור 27). רעיון זה – שנוסח באופן הצהרתי בידי יוני (צ"ם רבינובין, מחזור פיוטי רבי יוני לתורה ולמועדים, תל-אביב תשמ"ה, א, עמ' 361): 'כל המיקרא הניקרא קרא / וכל המשנה הנשנית שנה' – מודגש מאוד בכמה מן הפיוטים שבהם נקוטה התבנית התמטית של ששת סדרי המשנה. ראה לדוגמה באופן 'אשגן הלכות' (לעיל, הערה 101, וראה גם המצוטט שם): 'שנה לנו כל המשנה / תירגל בפה תעודה לשונה', ובשבעתא 'ה' אימנתה עוז' (לעיל, הערה 100; הציטוט על פי כ"י T-S H 3.24): 'בס'יני' מסר להוגי תעודות / הלכות מדרשות ואגדות'. הוא עולה כמובן גם בניסיונות רבניים לסתור את טענות הקראים (ב' קלאר, מחקרים ועיונים, בלשון בשירה ובספרות, תל-אביב תשי"ד, עמ' 334–337).

112 כדברי נפתלי ויזר (ויזר, התגבשות נוסח התפילה [לעיל, הערה 76], א, עמ' 342) על נוסח ברכה שגילה בגניזה על אמירת פרק 'במה מדליקין' ('אשר בחר בח'כמים) ובתלמידיהם [ונתן] להם תורה מהר סיני על [דין] משה רבנו וצוה אותם לקרוא בתורה במשנה בתלמוד בהלכה'; שם עמ' 335). ויזר מסיבד מנהג זה על רקע הפולמוס הרבני-הקראי על מעמד התורה שבעל פה. נוסח הפסקה שנועדה להיאמר לאחר לימוד המשנה בבית הכנסת (ויזר, שם, עמ' 347) חוזר שלוש פעמים על לשון 'נחלה': 'ברוך אלהינו שנתן לנו... נחלה יפה... שאין חלק כחלקינו ולא נחלה כנחלתינו... שנא... אף נחלת שפרה עלי'. והשווה הערה 110 לעיל.

113 ברי שהצגת המשנה כנחלתם הייחודית של ישראל קדומה הרבה לוויכוח עם הקראים (ראה לעיל, הערה 111; אורבך, מעולמם של חכמים [לעיל, הערה 102], עמ' 26–28). ביצירה הפייטנית בכלל, מכוח אופייה וייעודה, קשה לראות טקסט פולמוסי במובן הישיר. אף על פי כן, לאור סמיכות הפרשיות ההיסטורית, דומה שאין לשלול את האפשרות שהפולמוס הרבני-הקראי על אודות מעמדה של התורה שבעל פה השפיע, ולו בעקיפין, על מקומה של המשנה בעיצובה הייחודי של 'אשר אחד עשה'. אף כי אבן אביתור לא נודע עד כה כמי שנטל חלק באותו פולמוס, הרי לפחות כפיוט אחד נוסף משלו, שטרם פורסם (היוצר

מעבר לעצם תפקודה כנוסח מפייט של ברכת המזון. למעשה, ניתן להבין את הבחירה בפרקי מסכת ברכות כתבנית תמטית המשקפת תפקיד זה בדיוק, שהרי מקורן המשנאי של הלכות ברכת המזון במסכת ברכות הוא.¹¹⁴ מסקנה זו עולה בקנה אחד עם הכותרת הכללית 'ברכה' שבה מוכתרת היצירה בכתב היד. אף שתי ברכות המזון הנוספות שייחסנו לאבן אביתור, 'אשר אהב' ו'אהלי תם', אין בהן כנראה סימנים המעידים על כך שנועדו לנסיבות ליטורגיות מסוימות.¹¹⁵

ט

כפי שניתן לצפות, מרקמה הספרותי של 'אשר אחד עשה', המשלבת בתוכה מערך כה מורכב וצפוף של נושאי קבע, יוצר רושם מלאכותי למדי, הואיל וזרימת הטקסט נראית מוכתבת מכוחה של התבנית החיצונית המוטלת עליו ולא מכוח השתלשלותו העצמאית. למעשה, הקומפוזיציה ברובה מעמידה סדרת וריאציות על היגד אחד: את האל, מחולל הבריאה, מהללים ישראל, נוחלי המשנה. אל ההיגד הזה נוספות בקשה המופנית לאל 'לשבע מברכותיו' את עמו ('מחרוזות החיתום' בשלוש החטיבות הראשונות), וכן שבח לאל הזן את עולמו ואת עמו (החטיבה הרביעית). הקישור בין זמן העבר של הבריאה לבין זמן ההווה של ישראל, המהללים את האל ונוזקים לחדשיו, וכן ציון זיקתם של ישראל אל המשנה, נערכים בדפוסים סטראוטיפיים קבועים.¹¹⁶

אמנם, מדי פעם בפעם ניתן לזהות בקומפוזיציה קשרים דקים, בלתי מוכתבים על ידי

לשמיני עצרת 'אתה גילית את אוזן עמך', ראה: פליישר, דיסרטיצה, א, עמ' 136), יש ניסוחים חריפים במיוחד בדבר מעלת תורתם של חכמים, המבליטים דווקא היבטים שהיו יעדים מרכזיים לחצי הביקורת הקראית: 'ככל עת הפוך בה... זכולה בה, במסורת רשומה... גם מקרא סופרים ועיטור סופרים וכל דקדוק מקוים / גם גזירות שוות ותקופות ועיבורן וכל סוד מסוים... הים יתגעשו גליו ועד נצח יהמין / ותוצאות מדות שלוש עשרה למעלה מהן ירבינו...' (על פי כ"י T-S H 7.48). השווה לדוגמה את הלשון 'זכולה בה, במסורת רשומה' לדברי סלמון בן ירוחם 'מה נועיל במשנה רשומה' המצוטטים לעיל, ליד הערה 107. יהושע גרנט, שהעלה אפשרות זו, מתעתד לעסוק בה בפירוט במקום אחר.

114 השווה לעיל, הערות 44, 102.

115 את 'אשר אהב' הגדיר רצהבי כ'ברכה לפסח' (רצהבי, ברכות מזון ממייסות [לעיל, הערה 7], עמ' קיט). ואולם, על אף ההתייחסות ליציאת מצרים בחטיבתה הראשונה של היצירה ספק אם ניתן להביא לכך ראיה חד משמעית. הפסוק 'השיר יהיה לכם כליל התקדש חג' (ישעיהו ל, כט), העומד בראש שרשרת הפסוקים של החטיבה הראשונה, אכן נדרש להוב לעניין ליל פסח (מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דשירה, א, עמ' 116 ועוד; השווה גם: פליישר, תפילה ומנהגי תפילה [לעיל, הערה 95], עמ' 114), אך ניתן לחולמו כמדומה אף לחגים אחרים. וכן, בחטיבותיה האחרות של 'אשר אהב' אין כל התייחסות לענייני חג הפסח.

116 יש להזכיר בחקשר זה את הצירוף 'בכך' המציין ברבות מן המחרוזות את המעבר מזמן העבר של הבריאה אל זמן ההווה; ראה בביאור לסור 3 (והשווה גם 'אשר אהב', טור 8).

התבנית, בין יחידות שונות בעניינן. הדוגמה הבולטת ביותר לקשר מעין זה היא הופעתו הכפולה של מניין 1,290 מיני הצמחים בשני מקומות שונים ביצירה. תחילה נזכר המניין הזה בתיאור בריאת הצומח ביום השלישי (טור 22), ולאחר מכן הוא נזכר בחטיבה המסיימת את הקומפוזיציה, בשבחי האל ה'משיביע ומשפיע' רוב טוב על עולמו, בין השאר באמצעות מיני האילנות והצמחים הנאכלים (טורים 56, 58). הזכרה כפולה זו קושרת קשר אורגני בין סיפור הבריאה כמות שהוא מעוצב ביצירה לבין דברי השבח על המזון המשקפים את זהותה הז'אנרית כברכת מזון מפויטת.

צירוף אלגנטי מאוד בין עניינים רחוקים מתחולל בחתימת היצירה, בלשון הכתוב בתהלים קיט, סח: 'טוב אתה ומטיב למדני חוקיך'. המילים הפותחות את הפסוק הזה מקבילות, כנזכר לעיל, למטבע הפתיחה של ברכת 'הטוב והמטיב', המתפייטת בחטיבה שאותה הוא חותם. בהופעתו של מטבע זה, המשולב בטורה הראשון של החטיבה, גם בטורה האחרון יש אפוא משום סיגור כיאסטי שלה. בסיום הפסוק ('למדני חוקיך'), לעומת זאת, מהדהד עיסוקה הנרחב של הקומפוזיציה כולה בתורה¹¹⁷ (שבעל פה); לפי תומו נעשים בו אפוא 'ברכת המזון ותלמוד חוק'¹¹⁸ למקשה אחת.

מתוך היצירה שלפנינו מצטייר בזעיר אנפין דיוקנו של יוסף אבן אביתור כמשורר ייחודי ורב פנים, הממשיך את מסורת הפיוט הקדום אך בד בבד מחדש בה במקורות מפליאה, מתוך זיקות מסועפות לאסכולה ה'סעדיאנית' ולמרכזי השירה העברית ה'צעירים' באיטליה ובספרד (ואולי גם לשיח האידיאולוגי¹¹⁹ והאינטלקטואלי¹²⁰ של זמנו). דיוקן זה יוכל כמובן להתברר באמת רק בעקבות ההדרת כל שרידי שירת אבן אביתור, שהיא כידוע מן האתגרים הגדולים העומדים בפני מחקר השירה העברית בימי הביניים.

117 השווה: ספרי דברים קיט, עמ' 143: 'חביבה תורה שכששאל דוד מלך ישראל לא שאל אלא תורה שגא' טוב אתה ומטיב למדני חוקיך'.

118 ראה לעיל, הערה 1. הצירוף 'למדני חוקיך' כשלעצמו יש לו זיקה לעולמן של ברכות, שהרי הוא מופיע גם בתהלים קיט, יב: 'כרוך אתה ה' למדני חוקיך', הפותח בכעין מטבע של ברכה. ממנו הובאה אסמכתא לחובת הברכה על התורה (דברים רבה ת, ב), ועל פיו צוין אצל הראשונים לגבי מי שבירך ברכה שאינה צריכה ש'אם לא הזכיר עדיין מלכות אלא ברוך אתה ה' בלבד יש לו לסיים ולומר למדני חוקיך' (תלמידי רבנו יונה על הר"ף, ברכות כח ע"א, 'מפי מורי הרב נר"ו בשם גאון ז"ל"). תודה לרב זאב גוטהולד על מראה המקום הזה.

119 ראה לעיל, סעיף ת.

120 יש לציין בהקשר זה את ההקבלה המעניינת בין הטורים הפותחים את היצירה לבין טורים מתוך שירו של אדונים הלוי מפאס (ראה המובא בביאור לטור 1; והשווה עוד טורים 1-2, 'ושאר רוח במאמרו נחצבים / באצל גו מגו', לטור 20 בשירו של אדונים הלוי: 'אצילה ששה' / חצביה שבעה' [זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה, עמ' 283]). חותם מובהק של הגות פילוסופית בת הזמן טבוע בשירו של אדונים (ובכלל זה אף בטורים אלה; השווה קצומטה, פיוטי נחמיה (לעיל, הערה 33), עמ' 37.

ברכה

נברך שאכלנו משלו

[ברוך] הוא שאכלנו משלו ובטובו חיינו

ברוך >אתה " אלהינו מלך העולם <

אֲשֶׁר אֶחָד עָשָׂה וְשָׂאָר רוּחַ בְּמֵאֲמָרוֹ נִחְצְבִים

בְּאֶצְלוֹ גִּיּוֹ מִגִּיּוֹ וְנִתַּח מִנִּתְחִים וְקָרַב מִקְרָבִים

גְּדוּלְתוֹ בֵּן גּוֹעִים גִּזַּע שְׁלֹשָׁה הַנְּאֻהָבִים

נוֹחֲלֵי מֵאֲמָתֵי קוֹרֵין אֶת שְׁמֵעַ בְּעָרְבִים

5 דוֹק וְחוּג בְּיוֹם רֵאשׁוֹן בְּרָא

הָלֵא לְמַעַלָּה מִכּוֹלָם שֶׁת כִּסְאוֹ נוֹ[רָא

וּמוֹלְ[לִיּוֹ יִצְפָּצְפוֹן מִהֲלָלוֹ בְּמוֹרָא

נוֹחֲלֵי הִיָּה [קוֹרָא] בְּתוֹרָה וְהִגִּיעַ זְמַן הַמְקָרָא]

1 אחד עשה ושאר רוח: על פי מלאכי ב, טו: 'ולא אחד עשה ושאר רוח לו', ועניינו כאן בבריאת האדם. אחד: את אדם הראשון, שנברא יחיד (השווה דברי רש"י על הפסוק הנ"ל). אך אולי רצונו לומר: האל ביחידותו; השווה לשונו של אדוניס הלוי מפאס (זולאי, ארץ ישראל ופיוטית, עמ' 282): 'האחיד כל אחדים / והוא לבדו אחד / כי כל האחדים / חצובים ונתחים'. עשה: ברא (השווה יונה א, ט; דברי הימים ב' ב, יא). ושאר רוח: יותר בני האדם, או הבריות בכלל. במאמרו: בדבר ה' (תהלים לג, ו); השווה ללשון ברכת קידוש הלבנה: 'אשר במאמרו ברא שחקים'. נחצבים: ברואים; ראה תהלים כט, ז: 'קול ה' חוצב להבות אש'; ישעיהו נא, א: 'הביטו אל צור חצבתם'. השווה גם ספר הרזים (מ' מרגליות, ספר הרזים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 108): 'כי ברוח פיו נחצבו' (ומדבר שם בבריאת המלאכים), וכן המצוטט לעיל משירו של אדוניס הלוי מפאס. 2 באצלו גיו מגיו ונתח מנתחים וקרב מקרבים: ביצור את הבריות הפרות ורבות זו מזו. לניסוח השווה בראשית א, כג: 'עצם מעצמי ובשר מבשרי'; ויקרא ח, כ (לדוגמה): 'נתח לנתחיו' (ואולי גם דברים ז, לד: 'צוי מקרב גיל'). באצלו גיו מגיו: אולי מכון ליצירת האישה מצלעו של אדם הראשון (על פי בראשית א, כג: 'כי מאיש לקחה זאת'); ובדומה לכך בסדר העבודה 'אתה כוננת' ליוסי בן יוסי (מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, עמ' 182): 'צלע אצלת / ובשר כוננת'. ונתח מנתחים וקרב מקרבים: אפשר שמדבר כאן בדורות בני האדם מאדם וחוה ואילך. 3 גדולתו: את גדל מעשיו של הקב"ה. בכך: על כן; לשון מעבר מזמן העבר של הבריאה אל זמן הווה (השווה טורים 11, 23, 34, 38, 42, וכן טור 19). גועים: משמיעים בקול. גזע שלשה הנאהבים: עם ישראל, צאצאי שלושת האבות, אחובי האל. 4 נוחלי: הירששים את. מאמתיו... בערבים: משנה, ברכות א, א: ציון הפרק הראשון במסכת ברכות. שיעורו של טור זה, כשל טורי הסיום המקבילים להלן: ישראל, נוחלי המשנה. 5 דוק וחוג: את השמים ואת הארץ; הכינויים על פי ישעיהו מ, כב. 6 למעלה מכולם: מעל השמים והארץ (וכל אשר בהם) שת כסאו נו[רָא: קבע הקב"ה את מושבו; השווה ל'אתה כוננת' ליוסי בן יוסי: 'ורוחת עליות / לכס הדריך' (מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, עמ' 178). 7 ומול[ל]יו: ישראל, הממללים את גבורות ה' (השווה להלן, טור 23). יצפצפון מהללו: מזמרים את שבחו. 8 היה... המ[קרא]: משנה, ברכות ב, א. 9 זמם: ביקש. להפריש: להפריד, לפצל;

זַמֵּם לְהַפְרִישׁ בְּשֵׁנֵי מִימֵי שְׁאוּנָיו
 10 חָצֵם [..] יו [בְּאוֹ] מֶר הַגִּינוֹי
 טְהוּרִים בְּכֵן יִשׁוּרְרוּ רִינוֹנָיו
 נוֹחֲלֵי מֵי שְׁמָתוֹ מוֹטָל לְפָנָיו

יוֹם [זַה] פְּתַח [אוֹצַר הַקִּיצוֹן
 וְשִׁבַע מִבְּרֻכוֹתֵי] [ף] פְּנִימֵי וְחִיצוֹן
 15 פּוֹרֵק דְּפָקְוִי [נוֹהֵג יוֹסֵף כְּצֶאן
 פּוֹתַח] אֶת יָדֶיךָ וּמִשְׁבִּיעַ לְכָל חַי [רְצוֹן]

[כ]אמור פותיח את ידיך >ומשביע לכל חי רצון< (תהלים קמה, טז)
 >ברוך אתה יי' הזן <את הכל>

יְצִיר כֶּפֶן לִימַד דַּעַת וּמוֹ[עֲצוֹת]
 [כ]לְלוּ בְעֶשְׂרָ[ר] חוֹפּוֹת מְשׁוֹבְצוֹת

השווה סדר רבה דבראשית, י: 'ביום שני פילג את המים... ומפני מה הפרישן'. בשינוי: ביום השני לבריאה. מימי שאוני: את מימי בראשית הנושעים. ראה ישעיהו יז, יב: 'כשאון מים כבירים ישאוף (וכן שם, יג). והשווה פרקי דר' אליעזר, ה: 'מיד נתגאו המים ועלו לכסות את הארץ ככתחילה עד שנער בהם הקב"ה וכבשן'. 10 חצם: פיצל אותם למים עליונים ומים תחתונים (בראשית א, ז: 'ויבדל בין המים אשר מתחת לרקיע ובין המים אשר מעל לרקיע'); השווה: בראשית רבה ד, ה, עמ' 28: 'נטל הקב"ה כל מי בראשית ונתן חציים ברקיע וחציים באוקינוס'. [בא]מר הגינוי: בדברו (סמיכות נרדפים); על פי בראשית א, ו: 'זיאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים ויהי מבדיל בין מים למים'. 11 טהורים: ישראל. בכן: לאחריו ניכרים בכתב היד חלקי אותיות, אולי מילוי השורה. ישוררו רינוניו: יזמרו את שבחיו. 12 מי... לפניו: משנה, ברכות ג, א. 13 פת[ח] אוצר הקיצון: הענק (לנו) מאוצר הטוב שבמרום; השווה דברים כח, יב: 'פתח ה' לך את אוצרו הטוב את השמים'. לצירוף 'אוצר הקיצון' השווה הצירוף המקראי 'קצה השמים' (דברים ד, לב ועוד). 14 שבע מברכות[י] פנימי וחיצון: ברוך בשבע מביט ומחוץ; אולי בעקבות דברים כח, ב-ז: 'ובאו עליך כל הברכות... ברוך אתה בעיר וברוך אתה בשדה... ברוך אתה בבאך וברוך אתה בצאתך'. לשימושי הצירוף 'פנימי וחיצון' (שמקורו ביחזקאל מא, יז) בימי הביניים ראה: ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 76-77; הג"ל, רב נסים גאון, חמשה ספרים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 199-200. 15 פורק: מושיע. דפק[ו]י: ישראל, הדופקים על דלתי שמים בפנותם לאל. אך אולי משמעו 'דביקו' (השווה: ע' פליישר, 'שבעות חדשות על משמרות הכהונה למייטן רבי פינחס', סיני, סא [תשכ"ז], עמ' מט, הערה 4). נוהג יוסף כצאן: הקב"ה, על פי תהלים פ, ב: 'נהג כצאן יוסף'. 17 יציר כפ: לאדם הראשון, מעשה ידיו. השווה לדוגמה: בראשית רבה כד, ה, עמ' 234: 'יציר כפוי'; תהלים קלט, ה: 'אחור וקדם צרתני ותשת על כפכה'. לימד דעת ומ[עצו]ת: העניק (הקב"ה) תבונה וחכמה; הצירוף 'דעת ומועצות' על פי משלי כב, כ: 'במעלות ודעות'. השווה 'אזכיר גבורות' ליוסי בן יוסי (מירסקי, פיוטי יוסי בן יוסי, עמ' 134): 'דעת קישטו / ורוח חננו'. 18 [כ]ללו: פארו. בעש[ר] [ר]

כמהי[ו]ן כהיום יכתיראהו [ב]קול[ל]..צות]

20 [נוח]לי תפילת [השחר עד] חצות

ליום השלישי י[.] לש[כ]לל

מאת[ים] ותשעים [אלף] כילל

מהלל הודו ב[כ]ן [ע]מ[ו]ן מילל

נוחלי אין עומדין להתפלל

25 ניהר ב[ר]ביעי שני מא[ו]רות]

[ניצ]בים בשח[ק] נאמנים להדורות

סוחחים ב[כ]ן י[.] [רשי] תורות

נוחלי כאיזה צד מברכין על הפרות

חופות: על פי פרקי דר' אליעזר סוף פרק יב: 'עשר חופות עשה הקב"ה לאדם הראשון בגן עדן'. **משובצות:** מקושטות ומהודרות, על פי תיאור החופות בפרקי דר' אליעזר שם: 'זכלן של אבנים טובות ומרגליות ושל זהב' (ולשון ראה שמות כח, כ: 'משבצים זהב'). 19 כמהי[ו]ן: ישראל, המייחלים לקב"ה. [ב]קול[ל]..צות]: אפשר להשלים: [ב]קול[ל] [חצות], על פי ירמיהו לג, י: 'עוד ישמע... ובחוצות ירושלים... קול ששון וקול שמחה' (וכיוצא בזה בירמיהו ז, ד); משלי א, כ: 'חכמות בחוץ תלנה ברחבות תתן קולה'. 20 תפילת... חצות: משנה, ברכות ד, א. 21 י[.]: ייתכן להשלים כאן 'זמן'. השווה למערכת היוצר לבראשית לאבן אביתור: 'לעשות זימת לרגע, ומחשבה ומעשה באו אחד מחוברים' (פליישר, דיסרטיציה, א, עמ' 96). אבל ניתן להציע גם: 'זמן'; השווה (בהקשר זהה) ביוצר 'אשיחה דברי נפלאותיך' לאמיתי (קלאר, מגילת אחימעץ [לעיל, הערה 26], עמ' 67): 'זמן חדשא הארץ אילנות ועשבים'. לש[כ]לל: להביא לידי שלמות; השווה לדוגמה אצל הקילירי (ש' אליצור, רבי אלעזר בירגי קיליר: קדושתאות ליום מתן תורה, ירושלים תש"ס, עמ' 163): 'בשכללו מעשה יצירת בראשית'. 22 מאת[ים] ותשעים [אלף]: כלל מיני הצמחים ('זרעים', 'דשאים') שבעולם, לפי מסורת הנקוטה בכמה וכמה מפיסיו של אבן אביתור (ראה: שירמן-פליישר, תולדות השירה [לעיל, הערה 34], א, עמ' 165) וחזרת גם בטור 58 להלן. כילל: פיאר, ואולי רצונו לומר ברא את כולם. השווה במתורות מרהיט לאבן אביתור המצוטטת אצל פליישר, דיסרטיציה, א, עמ' 247, הערה 39: עליה כילול מיני זרעים / אלף ומאתים ותשעים'. 23 מהלל הודו: ה"י. 24 אין עומדין להתפלל: משנה, ברכות ה, א. 25 ניהר: האיר. 26 [ניצ]בים: האותיות הראשונות מטושטשות ביותר. [ניצ]בים בשח[ק]: עומדים וקבועים בשמים; השווה תהלים קיט, מט: 'נצב בשמים' וראה גם תהלים עד, טז-יז. להזכות: לפניו בכתב היד 'להורות' ונחקק. אולי מלשון הדר, אך כנראה צ"ל 'לדורות' או 'לדורות', לזר ודור, כלומר מאירים בנאמנות לדורות העתידים לבוא, על פי בראשית א, טו: 'זהו לאותות ולמועדים ולימים ושנים'. כיוצא בזה בסדר עבודה משורשר מן הגניזה (צ' מלאכי, סדרי עבודה ליום הכיפורים מכתבייד, נספח לחיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ד, עמ' 138): 'דולקים לסוף דורות // דורות מהם מונים / דת ימים ושנים'. 27 [רשי] תורות: יש להשלים כנראה [יו]רשי תורות' או [דו]רשי תורות', כלומר ישראל, ירשי התורה או דורשיה. 28 כאיזה... הפרות: משנה, ברכות ו, א. לגרסת 'כאיזה צד' המתועדת בקטעי גניזה של ספרות הז"ל ראה לדוגמה: גב"ע צרפתי, 'מסורת לשון חכמים – מסורת של "לשון ספרותית חיה"', מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים בהגיעו לשיבה,

יֹסם [...] שְׁרִידֵי [אַמְו]נֵי
 30 וְשִׁבַע מְבֻרְכֹתֶיךָ שׁוֹמְעֵי הֶגְי[וֹנֵי]
 [פ..]יך זְכַרְתִּי אֶל מְבִין רְעִינִי[ן]
 [וְאֶכְלֵת וְשִׁבַעַת וּבְרַכְתָּ אֶת יְיָ]

כאמור ואכלת ושבעת וב[רכת] את יי אלהיך על הארץ הטבה אשר נתן
 לך < (דברים ת, י)
 ב >רוך אתה יי על הארץ ועל המזון <

עָזָר עָשׂ לִיצִירוֹ לְהַמְצִיאָו [נַחַת]
 [...] [תַּחַת]
 צָבְאוֹ [בְּ]כֹן יְרוֹמָמ[וּ]הוּ ... [תַּחַת]
 35 [נֹחַח]לֵי [שׁ]לְשֵׁה שְׁאֶכְלוּ כְּאַחַת

צָרוּרֵי [...] ... [בְּחַמִּישׁוֹ] [מִ]לֵּל
 צְנוּפֵי שְׁלֶשֶׁה לְהַכְשִׁיר [...] ... [

בעריכת מ' בראשר ואתרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 454 (תורות לד"ר יוחנן ברויאר על מראה המקום הזה).
 29 שרידי [אמו]ני: ישראל; השווה ירמיהו לא, א: 'עם שרידי חרב'. 30 שומעי הגי[וני]: שומעי דברי (והפייטן
 מכוון לקהלו). 31 [פ..]יך: ניתן להשלים: [פּלָאָ]ךְ, כלומר את מעשיך הנפלאים (כמה לשונות קרובים ראה
 לדוגמה בפתיחת היוצר 'אזכור מעללי שוכן חביון' לאבן אביתור, אצל אליצור, בן יוסף ליוסף, עמ' 71). זכרתי:
 הזכרתי בדברי. מבין רעיוני[ן]: הצופה ויודע את מחשבות לבי; על פי תהלים קלט, ב: 'בנתה לרעי מרחוק'. לטור
 כולו השווה בשביעי מפיטני שיר המעלות לאבן אביתור: 'יום זכרתי גדלך מבין כל רעיון' (גרנט, חמש עשרה
 שירות, ב, עמ' 15). [ואכלת וגו']: השלמת הטור הזה, החסר בכתב היד, מתחייבת מכוח מבנה הפיוט; השווה
 טור 16 וטור 47. המעתיק פסח עליו כאן בטעות ועבר ישירות לפסוק המעביר אל הברכה, הזהה לו בלשוננו.
 33 עזר עש: התקין בת זוג, כלומר ברא (הקב"ה) את חוה; על פי בראשית ב, יח: 'אעשה לו עזר כנגדו'. ליצירו:
 לאדם, יציר כפו (השווה לעיל, טור 17). להמציאו [נחת]: להביא לו כן מנוחה. להשלמה השווה הצירוף המקראי
 'מצאה מנוח' (בראשית ת, ט; איכה א, ג). תחת: אפשר שהטור התבסס על בראשית ב, כא: 'יסגר בשר
 תחתנה'. 34 צבאיו: ישראל. 35 [ש]לשה שאכלו כאחת: משנה, ברכות ז, א. 36 צרוּרֵי: כנראה תחילת
 צירוף סמיכות המשמש כינוי למים, השווה משלי ל, ד: 'מי צרר מים בשמלה'. ואולי הכוונה היא דווקא למי
 התהום, השווה אצל נחמיה (קצומטה, פיוטי נחמיה [לעיל, הערה 33], עמ' 86): 'זילה מים זכרים / ונקבות
 במטה צרוּרֵי'. הטור מתייחס כנראה לבראשית א, כ: 'שרצו המים שרץ נפש חיה'. 37 צנוּפֵי: העופות,
 בעלי הכנפיים; השווה ביוצר 'בחמישי תנינים אידרתה' (זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה, עמ' 358): 'בחמישי
 צנפתה כנופיים', וכן בפיוט 'אשר אימתך' המיוחס ליניי (ד' גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני
 אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, ירושלים תש"ל, עמ' 375): 'צנוּפֵי שש שש'. שלשה להכשיר: המוכשרים
 בשלושה סימנים (כל שיש לו אצבע יתרה חפק וקרקבנו נקלף, משנה, חולין ג, ו); ראה לעיל, בגוף המאמר,

קָהְלוּ הַיּוֹם בְּכֵן [הו]דוּ בְּיָלָל
נוֹחְלֵי אֱלוֹ דְבָרִים שְׁבִין בֵּית [שְׁמַאי וּבֵית] הַלְלָל]

40 רַקְמַת יִצִּיר בְּשֵׁשִׁי אָוֶה וַיִּזְעַל
[ר.] שְׁמוּ [...] דִּיּוּ וְגוֹזַל
שְׁבַחוּ בְכֵן יִתְנוּ כְּהַיּוֹם יִשְׁרָאֵל
נוֹחְלֵי הַרְוָהּ מְקוֹם שְׁנַעְשׂוּ בוּ נְסִים לְיִשְׂרָאֵל

הַיּוֹם] הִזָּה תֵּאֲמָצִינוּ מִתְּנִינּוּ תִּשְׁנֶס
45 וְשִׁבַע מִ[בְּרָכּוֹתֶיךָ שְׁאֵרִית יוֹצֵאֵי חֲנֶס
פִּי [...] תִּי שְׁמַחְנִי בְּמִרְאֵה מוֹפֵת וְנֶס
בוֹנֵה יְרוּשָׁלַם יִי נְדַחֵי יִשְׁרָאֵל יִכְנֶס

[כאמור בונה ירושלם יי נדחי ישראל יכנס]
[ברוך אתה יי בונה ירושלם]
אמן במהרה ב[י]מינו אמן בחיינו
תבנה ציון תכון עבודה בירושלם

בְּרוּךְ אַתָּה יי אֱלֹהֵינוּ מִלְכֵּךְ הָעוֹלָם

אַל הַטּוֹב וְהַמְּטִיב הַנְּעִים הַמְּנַעִים
לְאַמּוֹנֵי הַנוֹחְלִים סֹדֵר זְרָעִים

הערות 29–31. 38 [הו]דוּ בְּיָלָל: פיאר אותו באמרי שבח; השווה לעיל, טור 23: 'מהלל הודו בכך [ע]מ[ו]ן מילל', וכן באחרון פיוטי שיר המעלות לאבן אביתור (גרנט, חמש עשרה שירות, ב, עמ' 28): 'יום סדרתי הודך'. 39 אלו... הלל]: משנה, ברכות ח, א. 40 רקמת יציר: לברוא את האדם. השווה תוספתא, הוריות ב, ז: 'יצרו וריקמו והביאו לעולם'; וכן, בהקשר זה, ביוצר לחתן 'אנצחה שוכן שמי ערץ' לאבן אביתור (כ"י T-S NS 123.275): 'ריקים יציר כף מאדמה' (לשון ריקמה כאן על פי תהלים קלט, טו: 'רקמתי בתחתיות ארץ'). אה ויזאל: חפץ ועשה; השווה במיט 'אל אדון רם על כל אל', כנראה לאבן אביתור (על פי כ"י אדלר 3060.1): 'ברוא רום אריתה ותואל'. 41 [ר.] שמו: ניתן להשלים: [ב] [או: [ט]] שמו; לפי זה מדבר כאן באדם שהקב"ה עשאו אדון לכל החי, על פי בראשית א, כח: 'ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרמשת על הארץ'. וגואל: הטור נחתם כנראה בהתייחסות לקב"ה. 42 יתנו: יביעו בדבריהם; ואולי צ"ל 'תינו', מפני האקרוסטיכון. 43 הוזהא... לישראל: משנה, ברכות ט, א. 44 הו[ם] הזה תאמצינו: כלשון הפיוט הקדום 'היום תאמצנו' (גולדשמידט, מחזור [לעיל, בביאור לסור 37], א: ראש השנת, עמ' 275). מת[נ]ינו תשנס: תחזקנו; על פי מלכים א' יח, מו: 'וישנס מתניו'. 45 יוצאי חנס: ישראל: יוצאי מצרים, היא חנס (ישעיהו ל, ד: 'כי היו בצען שריו ומלאכיו חנס יגיעו'). 48 הטוב והמטיב: על פי נוסח הברכה הרביעית של ברכת המזון, 'המלך

50 נותן מזון ויין המשמח ולחם המסעד
לנדיביו הנוחלים סדר מועד

ידו פתוחה במנעמים ישנים גם חדשים
ליריאי הנוחלים סדר נשים

יום יום מאכיל משמנים ומשקה ממתקים
55 לידידיו הנוחלים סדר נזיקים

ומשביע ומשפיע ממגד אילנות שלשים
לנתיקים הנוחלים סדר קדשים

שיחי טוב שדי אלף ומאתים ותשעים להברות
לסעודיו הנוחלים סדר טהרות

60 פי הרחבתו הואל ומלאהו במפלאי צדקך
טוב אתה ומטיב למדני חקיך

הטוב והמטיב לכל'. 50 נותן מזון: השווה דברי הימים ב' יא, כג: 'זיתן לחם המזון לרב', והעניין על פי תהלים קלו, כה: 'נתן לחם לכל בשר' וכיוצא בו. ויין המשמח ולחם המסעד: על פי תהלים קד, טו: 'ויין ישמח לבב אנוש... ולחם לבב אנוש יסעד'. 52 ידו פתוחה: על פי תהלים קד, כח: 'תפתח ירך ישבעון טוב'; תהלים קמה, טז: 'פותח את ירך ומשביע'. 54 מאכיל משמנים ומשקה ממתקים: על פי נחמיה ה, י: 'אכלו משמנים ושתו ממתקים'. 55 סדר נזיקים: הגרסה 'נזיקים' (תמורת 'נזיקין') רווחת למדי, ראה לדוגמה: בר, משנה כ"י קויפמן (לעיל, הערה 82), עמ' 255. 56 ממגד אילנות שלשים: מפרי העצים הטובים למאכל שמניינם שלושים, על פי מסורת המופיעה בכמה מפיוטי אבן אביתור; ראה: קצומטה, פיוטי נחמיה (לעיל, הערה 33), עמ' 48. 58 שיחי טוב שדי: צמחי מיטב הארץ; ללשון השווה בראשית ב, ה: 'שיח השדה'. אלף ומאתים ותשעים: השווה לעיל, טור 22, ובביאור שם. להברות: להאכיל (השווה שמואל ב' ג, לה: 'להברות את דוד לחם'). 60 פי הרחבתי: השמעתני בקול דברי תהילה לאל. הואל ומלאהו במפלאי צדקך: עשה למען יישמעו מפי נפלאותיך. הניסוח על פי תהלים פא, י: 'רחב פיך ואמלאהו'; והשווה בשישי מפיוטי שיר המעלות לאבן אביתור (גרנט, חמש עשרה שירות, ב, עמ' 13): 'רחב נא ומלא את פי [הנאלם]'. 61 טוב אתה ומטיב למדני חקיך: תהלים קיט, טח (השווה לעיל, טור 48: 'אל הטוב והמטיב').

נספחים¹²¹

א. 'אשר אהב'

מקור: כ"י קיימברידג', T-S 8H 16.20

בשם רח>וּם<

נב[רן] שאכ[ל]נו [משלו]

ברוך שאכלנו מ[ש]לו ובטובו חיינו

ב<רוך> הוא [שא]כלנו משלו ובטובו חיינו

ב<רוך> אתה יי אלהינו מלך העולם]

אֲשֶׁר [א]הב אֱהִי תָם וְקָץ בְּאֱהִי [..]ול

בְּהוֹצִיאֹו בְּחִירָיו מ[... .. לול]

גַּם [.. ..] לְשִׁינָם] עֶשֶׂר מְסֻלָּל

דָּגְלָיו ל[... .. לול]

הוּן עַל כָּכָה שׁוֹרְרוּהוּ בְּמַנְעָמֵי מְלוּל 5

[ו..] נִיהָלָם בְּמִנְהַל נְעִים וְכָלֹל

1 אהלי תם: ישראל, צאצאי יעקב הנקרא 'איש תם ישב אהלים' (בראשית כה, כז); השווה הצירוף המקראי 'אהלי יעקב' (לדוגמה: ירמיהו ל, יח). וכיוצא בזה אצל הקילירי (ש' אליצור, קדושה ושיר – קדושתאות לשבתות הנחמה לרבי אלעזר בירבי קיליר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 38): 'אהלי משכנות תם'. אהלי [..]ול: כנראה כינוי לאויבי ישראל; השווה הלל, טורים 22, 24, וכן ברביעי מפיטוי שיר המעלות לאבן אביתור (גרנט, חמש עשרה שירות, ב, עמ' 9): 'אהלי עוץ ובוז'. 2 בחיריו: ישראל; הטור מדבר ביציאת מצרים. 3 לשינים] עשר מסלול: לשנים-עשר גזרים נקרע ים סוף ובנתיבים שביניהם צעדו ישראל, על פי המדרש (מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דוהי בשלה, ד: 'נחלק לשנים עשר גזרים'). ללשון 'מסלולים' השווה ישעיהו יא, טז: 'והיתה מסלה לשאר עמו', ומדרשו בהוספה לפסיקתא רבתא, מהדורת איש שלום, קצג ע"ב: 'שכן כתיב והיתה מסילה... לא גזרתי את הים ועשיתי אותו שבילים לפניהם'. 5 על ככה: על זאת, לנוכח הנס; מקור הצירוף באסתר ט, כו. שוררוהו: שרו לקב"ה. במנעמי מלול: במילים רבות נועם. 6 ניהלם: הנחה אותם (בצאתם ממצרים). השווה ישעיהו מט, י: 'כי מרחמם ניהגם ועל מבועי מים ניהלם', ומדרשו בילקוט שמעוני, יהושע, רמז טו. במנהל נעים

זן וְכַלְכַּל וְהִשְׁקָה [...] ... לליל]
 חִיילֵיו בְּכֵן יְהוּדוּהוּ וְגַם יְכַלִּילוּהוּ מִכְּלוּל
 [ט... ..] אֵל מְהוּלָּל עַל כָּל הַיְלּוּל

ככ>תוב> נותן לח]ם] ל[כלל בשר] <כי לעולם חסדו> (תהלים קלו, כה)
 ונ>אמר> פותח <את ידך ומשביע לכל חי רצון> (תהלים קמה, טז)
 ב>רוך אתה יי> הזן <את הכל>

נודה לך יי אלו[הינו] [...] על [...]]

10 יום שְׁהֶעֱטַרְתָּנוּ עֶטְרַת כָּלִיל
 [...] מְכַלֵּי כֶסֶף צְרוּף בְּעֵלִיל
 כ[...]. ת בְּהֶלְמֶךָ [נו]חֲלֵי קֶסֶם וְאַלְיָל
 לְעַד זַחְלוֹ צוּר וְנִפְלְאֵשֶׁת וְגִלְיֵל
 מִהַמּוֹנִיךָ [הק]ימוֹת לָהֶן וְנָבִיא [...]ל
 15 מִשְׁמִיִּם שְׂאֵר תַּמְנִטִיר] וְ[ב]ר תִּטְלִיל
 נוֹפְ[פ]ת קַרְיֵינוּ גַם זִקְפַּת וְתַתְּלִיל

וכלול: בדרך הדורה. 7 זן וְכַלְכַּל וְהִשְׁקָה: דאג להם למאכל (שמות טז, יא-יד) ולמשקה (שמות טז, כג-כו).
 8 חייליו: ישראל. בכך: השווה 'אשר אחד עשה', טור 3, ובפירוש שם. יכלילוהו מכלול: ישבתו ויפארו אותו. ללשון
 'מכלול' השווה יחזקאל כז, כד: 'במכללים בגלומי תכלת ורקמה'. 9 על כל הילול: מעבר לכל שבת. 10 יום
 שהעטרנו: היום שבו הכתרת אותנו. ואולי עניינו יום מתן תורה, על פי המדרש (תנחומא שמות, יא): 'כשעמדו
 ישראל על הר סיני... מיד חבנו הקב"ה ושלח לכל אחד ואחד מהן שני מלאכים... ואחד נותן לו עטרה בראשו'
 (ומתקשר כנראה אל אזכרת מתן תורה בנוסח הקבע). עטרת כליל: עטרה מפוארת, כלילת יופי. ואולם 'כליל'
 עצמו יכול להיות לשון עטרה (ראה לשון 'שמח משה', הנוסח המפויט הקדום המשמש בברכת קדושת היום
 בשחרית של שבת: 'כליל תפארת בראשו נתת'), ואם כן אולי מדובר בסמיכות נרדפים. 11 כלי כסף צרוף
 בעליל: כינוי לתורה, על פי תהלים יב, ז: 'אמרות ה' אמרות טהרות כסף צרוף בעליל לארץ'. 12 בהלמך:
 בהכותך. [נו]חֲלֵי קֶסֶם וְאַלְיָל: עובדי עבודה זרה. הצידוף 'קסם ואליל' על פי ירמיהו יד, יד: 'חזון שקר וקסם
 ואליל'. 13 [זח]לו צוּר וְנִפְלְאֵשֶׁת וְגִלְיֵל: אויבי ישראל, על פי יואל ד, ד: 'צר וצידון וכל גלילות פלשת'.
 14 מהמוניך [הק]ימוֹת: בחירת מתוך עמך. השווה דברים יח, יח: 'נביא אקים להם מקרב אחיהם' (ההשלמה
 מוצעת על פי לשון הפסוק הזה), וכן שמות כה, א: 'הקרב אליך את אהרן... מתוך בני ישראל לכהנו לי'. כהן
 ונביא: הצידוף מקראי (ישעיהו כח, ז ועוד), וכאן מכון כנראה למשה ולאחריו. 15 שאר תמנטיך: פיזרת לנו
 בשר ממרום, על פי תהלים עח, כז: 'זימטר עליהם כעפר שאר'; ומכון לשלך, על פי מדרשו (בבלי, יומא עה ע"ב
 ועוד). ו[ב]ר תִּטְלִיל: ונתת לנו מזון כטל; מכון למן שהופיע בעת עליית 'שכבת הטל' (שמות טז, יד).
 16 נוֹפְ[פ]ת קַרְיֵינוּ: נשאת אותנו אל על, כלומר הושעת אותנו; השווה לדוגמה תהלים קמה, יד: 'ירם קרן
 לעמו'. זִקְפַת וְתַתְּלִיל: הגבתה אותנו, אף כאן כצורך לתשועה; ללשון 'תתליל' השווה יחזקאל יז, כב: 'הר גבוה

נאור בן תחדש בביאת זרע ה[ח]כליל
ששון ושמחת לבב כהולך בחליל

ככ>תוב> השיר >יהיה לכם כליל התקדש חג ושמחת לבב כהולך בחליל
לבוא בהר יי אל צור ישראל< (ישעיהו ל, כט)
ואכלת >ושבעת וברכת את יי אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך<
(דברים ח, י)
בדרוך אתה >> על הא[רץ ועל המזון

נחמנו יי אלהינו

- עליון ארץ וערץ [...] ... לל
20 פינות נווד כמאז ת[ש]כלל
ציון תפאר [...] ... לל
קרייה תרומם וקרני עוז ת[ל]
ר[א]מך תרפם [...] בית תפלל
ש[ל]ב[ט]יך תברך ושו[ד]די[הם] ת[ק]ל[ל]
25 ת[פא]רתך נהורה וברכתך אז נמלל
יאמר כל העם אמן והלל

ותלול' (ולניקוד השווה תהלים קה, כה; תודה למר נועם מזרחי על מראה המקום הזה). 17 נאור: הקב"ה (תהלים עג, ה: 'נאור אתה אדיר'). תחדש: תושיענו מחדש. בביאת זרע ה[ח]כליל: בבוא משיח בן דוד, מזרע יהודה, שנאמר עליו (בראשית מט, יב): 'הכלילי עינים מיין'. 18 ושמחת... בחליל: ישעיהו ל, כט. 19 עליון: פנייה לקב"ה (השווה בראשית יד, כב: 'אל עליון קונה שמים וארץ'). וערץ: ושמים (כינוי פייטני; ראה: י' יהלום, שפת השיר של המיט הארץ-ישראל הקדום, ירושלים תשמ"ה, עמ' 139-140). 20 נווד: עירך, היא ירושלים (השווה לדוגמה ירמיהו לא, כב: 'זוה הצדק הר הקודש'). הניקוד כאן על פי כתב היד. 22 קרייה: ירושלים (השווה לדוגמה ישעיהו א, כו: 'עיר הצדק קריה נאמנה'). עוץ: אדום, המיוצג את אויבי ישראל, על פי איכה ד, כא: 'בת אדום ישבת בארץ עוץ'. והשווה בראשון מפיטוי שיר המעלות לאבן אביתור (גרנט, חמש עשרה שירות, ב, עמ' 3): 'עוצית רומיה'. ת[ל]: לל: אולי יש להשלים: ת[ק]ל[ל], כלומר תרמוס (השווה: שמות ט, יז; ירמיהו ג, כו). 23 ר[א]מך: אולי כינוי לישראל (ר'חוקי'?). בית: בכתב היד צירח תחת הבי"ת. תפלל: אולי: תשפט (השווה שמואל א, ב, כה: 'ופללו אלהים'), אך בשל הליקוי קשה לעמוד על מובנו של הטור. 25 נהורה: אפשר לנקד: נהורה, כלומר זוהרת, אך איננו נראה מבחינה תחבירית. אולי צ"ל 'תנהיר' או 'תנהיר' (כלומר האר, השווה 'אשר אחד עשה', טור 25) או לחלופין 'תהרה' (כלומר נפאר, במקביל ל'נמלל' בסוף הטור). לטור בכללו השווה בשלישי מפיטוי שיר המעלות לאבן אביתור (גרנט, חמש עשרה שירות, ב, עמ' 8): 'תפארת מעוז תראה בגבולך / תהלות מצלצלים תשמע מזבולך'. נמלל: השווה תהלים קו, ב: 'מי ימלל גבורות ה''. 26 ואמר... והלל: על פי דברי הימים א' טז, לו: 'זיאמרו כל העם אמן והלל לה'". 27 יום יום: ממשך את לשון

ככ>תוב> ברוך יי אלהי ישׁראל< מן הע>ולם ועד העלם ויאמרו כל העם
 אמן והלל ליי< (דברי הימים א' טז, לו)
 ונאמר< בונה ירושלם] יי <נדחי ישראל יכנס> (תהלים קמז, ב)
 ויבא אליהו ומשיח בן דוד במהרה בימינו [...] ...]
 [ב]רוך אתה יי< בונה ירושלם אמן במהרה בימינו

ב<רוך> אתה יי אלהינו הטוב והמטיב
 יום עם עם מ[...].לל
 והמקוים שבוע טובך במכון מחו[ל]ל
 ספון בתרשישים וב[ספ]יר[ים] מש[ו]ן[ל]ל
 פארך להו[דו]ת [...] גם שב גם עולל 30
 תדים ששים שמחים פ[מ]וצא [של]ל
 [ז]כורים זבדים [ל]מ מגעי[מי] מהל[ל]
 [ק... ..] יתהלל

ככ>תוב> ביי תתהלל נפשי <ישמעו עניים וישמחו> (תהלים לד, ג)
 ונאמר< הטיבה יי לטובים >ולישרים בלבותם< (תהלים קכה, ד)
 [הרחמ]ן

פתיחת הברכה, ושיעורו: הטוב והמטיב בכל יום (השווה תהלים סח, כ: 'ברוך ה' יום יום'). עם מ[...].לל: אולי יש לקרוא: מ[כ]ן[ל]ל (השווה טור 10 לעיל: 'שהעטרנו עטרת כליל'), ועל כל פנים עניינו ישראל. 28 שבוע טובך: השווה לדוגמה תהלים קד, כח: 'תפתח ידך ישבען טוב' ועוד כיוצ' ב. במכון: במקדש, השווה לדוגמה ישעיהו ד, ה: 'מכון הר ציון'. מחולל: שהופרה קדושתו; השווה לדוגמה יחזקאל כד, כא: 'הנני מחלל את מקדש'. 29 ספון: מכוסה; השווה מלכים א' ז, ז: 'וספון בארז מהקרקע על הקרקע'. בתרשישים: ח'ב' כתובה בין השיטין. בתרשישים וב[ספ]יר[ים]: באבני חן, על פי ישעיהו נד, יא: 'הנה אנכי מרביץ במוך אבניך ויסדתיך בספירים'; התרשיש והספיר הן מאבני החושן (שמות כח, יח-כ). 30 גם שב גם עולל: זקנים עם צעירים; השווה ירמיהו לא, יב: 'זבחורים וזקנים יחדו', וכיוצא בזה בשמיני מפיטוי שירי המעלות לאבן אביתור (גרנט, חמש עשרה שירות, ב, עמ' 18): 'שלם תמלא ישיש ונער'. עולל: ה' כתובה בין השיטין. 31 חדים: שמחים, על פי שמות יח, ט: 'יחד יתרו'. כמוצא [של]ל: כשמחתו של מוצא שלל, על פי תהלים קיט, קסב: 'שש אנכי על אמרתך כמוצא שלל רב'. 32 [ז]כורים: גאולים, שזכרם ה' לטובה. זבדים: מבורכים ברווחה; השווה בראשית ל, כ: 'זבדני אלהים אתי וזב טוב'. מגעי[מי] מהל[ל]: מיטיבי שיר (השווה יחזקאל לג, לב: 'יפה קול ומטב גג').

ב. 'אהלי תם'

מקורות א – כ"י קיימברידג', T-S NS 243.159 (טורים 1–12); ב – כ"י קיימברידג', T-S 8H 16.20 (כל הטורים).¹²² נוסח הפנים: טורים 1–12; א; טורים 13–16: ב.

ברכת מזון ללרב יוסף נְחֻחוֹ <עֲדָן>

[ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם]

[הזן]

אֱהִי תָם פְּנִימִי וְחִיצוֹן

בְּמִנְעָמִי רוּעָה עֲנִי הַצֵּאן

גַּם מְאוֹצֵר הַקִּיצוֹן

מְשַׁבֵּעַ לְכָל חַי רִצּוֹן

[ונאמר פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון (תהלים קמה, טז)]

[ברוך אתה יי הזן את הכל]

נודה לך

5 דוֹרֵשׁ אֶרֶץ קַצְבֵי בְּחִילָךְ

הֲלֹא צוֹיְתָה מֵאֵז קֶהֱלֶךְ

וְאָכַלְתָּ וּשְׁבַעְתָּ מֵאֲכָלְךָ

וּבִרְכָתָה אֶת יי אֱלֹהֶיךָ <עַל הָאֶרֶץ הַטּוֹבָה> אֲשֶׁר נָתַן לָךְ

חילופי נוסח: כותרת] ברכה ב [הזן] ב ליתא א 5 ארץ] בין השיטין א 8 וברכתה] ו[ברכת ב

1 [הזן] אהלי תם: המכלכל את ישראל; לכינוי 'אהלי תם' ראה 'אשר אהב', טור 1 ובפירוש שם. פנימי וחיצון: מבית ומחוץ; השווה 'אשר אחד עשה', טור 14 ובפירוש שם. 2 דועה עניי הצאן: רועם של ישראל; הבינוף על פי זכריה יא, ד–ז. 3 אנוצר הקיצון: אוצר הטוב השמימי, על פי דברים כח, יב: 'את אוצרו הטוב את השמים'; השווה 'אשר אחד עשה', טור 13 ובפירוש שם. 4 משביע... רצון: תהלים קמה, טז. 5 דורש: משגיח, על פי דברים יא, יב: 'ארץ אשר ה' אלהיך דרש אתה'. ארץ קצבי: צ"ל 'ארץ הצבי', כלומר ארץ ישראל (על פי דניאל יא, טז, מא). בחילך: בכוחך. השווה בזולת לחתן 'אין זולתך אל' לאבן אביתור (גרנט, חמש עשרה שירות, ב, עמ' 73): 'הענקתם... ארץ צבי בחילך'. 7 ואכלת ושבעת: דברים ת, י. 8 זברכתה... לך: דברים ת, י. 9 זוע

122 כ"י א איננו מביא את מטבעות החיתום של הברכות כלל; בכ"י ב הם מופיעים במקוצר. לעומת זאת, בכ"י ב אין מופיעים הפסוקים המעבירים אל הברכות.

ונ>אמר< ואכלת ושבעת >וברכת את יי אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן
לך< (דברים ח, י)
[ברוך... על הארץ ועל המזון]

רחם

זרע יוצאי חנם

10 המול וכלכל ופרנס

טובך לגלות תשא נס

נדחי יש>ראל< תקנס

ככ>תוב< בונה יר[ו]ש[ל]ים] >יי נדחי ישראל יכנס (תהלים קמז, ב)<
[ברוך... בונה ירושלים]

ברוך >אתה יי אלהינו מלך העולם<

אשר כלכל בנים ב[צ]דק א[ב]ותם

למאז ועד עתה [ד]ורש טוב[ת]ם

15 מלך הטוב המטיב] למטיבי נתיבותם

ולישרים בליבו[ת]ם]

[ו]נ>אמר< ה[י]טיבה] יי לטובים >ולישרים בלבותם< (תהלים קכה, ד)

הרחמן

9 רחם נחם יי ב 12 נדחי ונדחי ב

יוצאי חנם: עם ישראל, צאצאי יוצאי מצרים, היא חנם (על פי ישעיהו ל, ד); השווה 'אשר אחד עשה', טור 45. 11 תשא נס: תופיע לעיני כול; על פי ישעיהו יא, יב: 'ונשא נס לגוים ואסף נדחי ישראל'. 12 נדחי יש>ראל< תקנס: על פי תהלים קמז, ב. 13. אשר: לכאורה חסרה אות י' מן האקרוסטיכון. אולי צ"ל 'ישר', או לחילופין, 'יכלכל' במקום 'כלכל'; אבל השווה לפתיחת הפיוט הקדום 'אשר בגלל אבות בנים גדל' (ד' גולדשמידט וי' פרנקל, מחזור סוכות שמיני עצרת ושמתת תורה לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ירושלים תשמ"א, עמ' 471). בנים: ישראל. ב[צ]דק א[ב]ותם: בזכות צדקתם של אבותיהם. 15 מלך הטוב המטיב]: על פי פתיחת הברכה הרביעית של ברכת המזון, 'המלך הטוב והמטיב לכל'. למטיבי נתיבותם: להולכים בדרך הטובה; השווה בולת לחתן 'אין זולתך אל' לאבן אביתור (גרנט, חמש עשרה שירות, ב, עמ' 73): 'גוננת עם זו בישרו מהלכיו'. 16 ולישרים בליבו[ת]ם]: תהלים קכה, ד.